

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEM IRAK
POLİTİKASINA BİR ÖRNEK: NAZIM PAŞA'NIN
BAĞDAT VALİLİĞİ
(25 KASIM 1909-15 MART 1911)•

NEVZAT ARTUÇ**

Giriş

Ortaya çıktığı andan günümüze kadar mevcut önemine ve ciddiyetine binaen sıcaklığından hiçbir şey kaybetmeden tartışılan konuların başında gelen Ortadoğu sorunu, temel referans kaynağı durumundaki Osmanlı arşiv belgeleri incelenmeden çözülemeyecek bir sıkıntı olarak gündemi daha uzun yıllar meşgul etmeye devam edecek görünmektedir. Ortadoğu sorununun tarihsel kökenlerini II. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen farklı stratejik denklemlerde veya 1980 sonrasında ortaya çıkan yeniden yapılanma çabalarında aramanın doğru olmadığını özellikle vurgulamak gerekmektedir. Günümüzde Ortadoğu'da yaşanan sayısız problemin kaynağını soğuk savaş sürecinde arayan zihniyet, bunun II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından bölgede yoğun olarak görülmeye başlanan ve takip eden yıllarda artarak devam eden casusluk, misyonerlik, Kürt-Arap eşkıyalık hareketlerinde aranması gerektiğinin farkında değildir. Irak ve havalisinde 1909 yıllarından itibaren halkın can, mal ve ırzına tasallut eden Barzan, Dilim, Şammar, Hemund gibi Kürt-Arap eşkıyalarına karşı bölgedeki Müslüman ve Gayr-i Müslim ahalinin desteğini alan Osmanlı Devleti, sınır içerisinde ve sınır ötesinde (özellikle İran sınırları içerisinde kalan bölgelerde) kapsamlı mücadeleler vermiştir. Söz konusu mücadeleler ile bu-

* Bu çalışma Adıyaman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi biriminden alınan destekle tamamlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Öğretim Üyesi.

günkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Güneydoğu ve Kuzey Irak'ta yapmış olduğu mücadeleler arasında inanılmaz benzerlikler göze çarpmaktadır.

Dini, siyasi, ekonomik ve tarihi önemi dolayısıyla Ortadoğu coğrafyası, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa ve Amerika'nın emperyalist iştahlarının kabardığı bir bölge haline gelmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Osmanlı Devleti, toprak bütünlüğünü muhafaza etme kaygısıyla, özellikle II. Abdülhamit döneminde, *İslam Birliği Siyaseti* gibi karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Bu amaçla Ortadoğu'daki Müslüman tebaa ile yakın ilişkilerde bulunmuş, dünya Müslümanları üzerinde Halifelik makamının etkisi artırılarak büyük devletler karşısında caydırıcı bir diplomatik baskı unsuru olması hedeflenmiştir. *İslam Birliği Siyaseti*'nin hayata geçirilebilmesi için yoğun bir çaba harcayan II. Abdülhamit, Irak'ta hâkimiyet mücadelesi verdiği en önemli güç olan İngiltere'ye karşı Berlin-Bağdat Demiryolu projesini gündeme getirmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakınlaşmayı artırmış, buna karşılık İngiltere ile olan münasebetleri olumsuz yönde etkilemiştir¹.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1908-1918) Avrupa ve Amerika'nın Ortadoğu'daki emperyalist faaliyetlerinde büyük bir artış olduğu görülmektedir. Irak bölgesinin stratejik önemini başından beri fark etmiş görünen, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla emperyalist güçlere karşı sistematik ve planlı bir mücadele veren dönemin hâkim siyasi gücü İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ortadoğu'da kendilerine yakın, bilgili, tecrübeli aynı zamanda olağanüstü yetkilerle donatılmış valiler tayin etme konusunda çok büyük hassasiyet göstermiştir. Birinci sınıf bir görev niteliğindeki Bağdat Valiliği için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkili olduğu Hükümetlerin yapmış oldukları seçimleri dikkate aldığımızda onların bu hassasiyetini daha iyi anlamak mümkündür. Nitekim bu dönemde Bağdat'a atanan valilerden Nazım Paşa, Cemal Paşa, Süleyman Nazif Bey ve Halil Paşa'nın dirayetli, dinamik, otoriter yapıda olmaları ve bölgedeki İngiliz tesirinin kırılmasına yönelik yoğun bir çaba sergilemiş olmaları yukarıdaki görüşlerimizi destekler niteliktedir. Irak'ta böylesine yoğun bir mücadelenin içerisine girmiş

¹ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Hariciye Nezareti, *Bağdat Meselesi*, İstanbul 1334 (1918). II. Abdülhamit'in bu çabaları belirli bir sistem ve planlamadan uzak kalmıştır. Batılı emperyalist güçlerin Ortadoğu'daki çıkarlarına karşı en kapsamlı mücadele sistemli ve planlı olarak ilk kez II. Abdülhamit'ten sonra iktidarı ele geçiren İttihatçı kadrolar tarafından verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, "İttihat ve Terakki'nin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki Panislamizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları", (Abdurrahman Uzunbaş'la birlikte), *SDÜFEFSBD*, Sa. 11, Yıl: 2004, s. 39-52.

olan İttihat ve Terakki Hükümetleri, aynı etkin mücadeleyi Suriye, Lübnan, Kudüs ve Hicaz gibi stratejik bölgelerde İngiltere dışında Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'ya karşı devam ettirmişlerdir. Ne var ki Meşrutî sisteme geçiş sürecinde karşılaşılan zorluklar, ülke içerisinde yaşanan kısır iç siyasi çekişmeler Irak'ta uzun vadede siyasi istikrar sağlanmasını engellemiştir. Araştırmamızda Nazım Paşa'nın valilik görevi sırasında (1909–1911) Bağdat ve çevresinde yaşanan değişim ve gelişimleri açıklığa kavuşturarak Osmanlı Devleti'nin dolayısıyla dönemin hâkim siyasi gücü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Irak bölgesine yönelik politikalarının ipuçlarına ulaşma imkânı elde ettik.

I

Nazım Paşa Kimdir?

Cesur bir kişiliğe sahip olan Nazım Paşa 1848'de İstanbul'da doğmuş, Kurmay Yüzbaşı olarak Harbiye'den mezun olduktan sonra askerî öğrenimine Fransa'da devam etmiştir. Padişah aleyhinde faaliyetlerde bulunması sebebiyle, II. Abdülhamit tarafından Bağdat'a sürgün edilen Nazım Paşa, II. Meşrutîyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve takip eden günlerde de Edirne'deki II. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilmiştir². Paşa, burada kendisini tamamen askerliğe vermiş ve II. Ordu'daki askerinin talim ve terbiyesiyle yakından ilgilenmiştir³. Bu görevdeyken Kamil Paşa tarafından Harbiye Nazırı olarak Hükümet'e alınmak istenmiş, ancak İttihatçıların karşı çıkması nedeniyle bu atama mümkün olamamıştır⁴. 31 Mart Olayı öncesinde İstanbul Garnizon Kumandanlığı'na getirilmiş olan Nazım Paşa, olayların patlak vermesi üzerine İttihatçılar tarafından Selanik'te oluşturulan Hareket Ordusu'na karşı çıkmış, bunun sonucunda da Mahmut Şevket Paşa tarafından göz hapsinde tutulmuştur. Sonradan Hareket Ordusu'na katılmak istemişse de kendisine yüz verilmemiştir. Harbiye Nazırlığı'na karşı çıkılması ve Hareket Ordusu'ndan dışlanması gibi olaylar Nazım Paşa'nın İttihat ve Terakki'den soğumasına sebep olmuştur⁵. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci Sadrazamlığı döneminde, 25 Kasım 1909'da Bağdat'a Vali olarak

² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 135 ve 215; Halide Edip Adıvar, *Mor Salkamlı Evi*, İstanbul 2004, s. 194.

³ T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 365, 95 numaralı dipnot.

⁴ İ. Mahmut Kemal Inal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. VII, İstanbul 1965, s. 1401; "Nazım Paşa" mad., *Meydan Larousse*, C. IX, İstanbul 1990, s. 258.

⁵ Halil Menteşe, *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Giriş: İsmail Arar), İstanbul 1986, s. 153; H. Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, İstanbul 1965, s. 325.

atanan Nazım Paşa, 15 Mart 1911'de İttihatçıların etkin olduğu İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nde valilik görevinden azledilmiştir.

Yaklaşık altı ay sonra Nazım Paşa'nın azil kararını alan İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti iktidardan düştü. Yerine kurulan Mehmet Sait Paşa Hükümeti de on ay kadar iktidarda kaldıktan sonra Halaskar Zabitan Olayı nedeniyle dağıldı. Ancak söz konusu olayda adının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amansız rakibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile birlikte anılması Nazım Paşa'nın tarafsızlığına gölge düşürmüştü ve kamuoyu nezdinde itibar kaybetmesine neden olmuştur. Baskılara daha fazla dayanamayan Nazım Paşa, ölümünden yalnızca beş gün kadar önce Halaskar Zabitan Olayı ile ilgili şu açıklamayı yapmak zorunda kalmıştı: *Şu veya bu siyasi partiye temayül ettiğim şekilde imzasız mektuplar aldım. Ancak kimliğini saklayan bu kişilerin mektuplarının bir kıymeti ve doğruluğu yoktur. Askerlik mesleğimin gereği olarak hiçbir siyasi partiye üye olmadım ve ilgilenmedim. Zaten ordunun siyasetle iştigal etmesinin ülkeye ne büyük zararlar verdiğini en iyi bilenlerdenim. Ayrıca ben askerlerin siyasetle uğraşmalarını için elimden gelen bütün gayreti gösterirken kendim gidip de siyasi partilerle ilgilenilebilir miyim? Bütün bu iddialar tamamıyla yalandır. Tunaya'ya göre Nazım Paşa'nın bu açıklaması, sadrazamlığa hazırlık adımı sayılıp sayılamayacağını düşündürebilecek niteliktedir.⁶*

Yaşanan beklenmedik gelişmeler nedeniyle Nazım Paşa'nın yıldızı yeniden parlamaya başladı. Nitekim Paşa, 22 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nde ilk⁷, 30 Kasım 1912'de kurulan Kamil Paşa Hükümeti'nde ise ikinci defa⁸ olmak üzere Harbiye Nazırlığı'na atan-

⁶ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 365. Gerçekten de Nazım Paşa, kayınpederi ve aynı zamanda Tanzimat'ın meşhur sadrazamlarından Ali Paşa'nın: *Nazım Sadrazam olur!* Sözlerinin etkisiyle gözünü Kamil Paşa'nın koltuğuna dikmişti. Bu arzusundan dolayı hem daha önceden arasının açık olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle yakınlaşmaya çalışmış, hem de herhangi bir olumsuzluğa karşı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla dirsek teması kurmayı ihmal etmemişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, (Sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991, s. 20; Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, C. III, Sabah Gazetesi Yay., İstanbul 1997, s. 158; Nevzat Artuç, "Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını", *SDÜFEFSBD*, Sa. 10, Isparta 2004, s. 65; Sina Akşin, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*, İmge Yay., Ankara 1998, s. 317. Bu nedenledir ki Feroz Ahmad, Nazım Paşa'yı dürüst ve saf bir asker değil, aksine esashi bir siyasetçi olduğunu iddia etmiştir. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 135 ve 215.

⁷ İrade-i Seniyye sureti için bkz. BOA, *DÜİT*, 4/11-1, lef. 1, 9 Temmuz 1328 (22 Temmuz 1912).

⁸ İrade-i Seniyye sureti için bkz. BOA, *DÜİT*, 4/11-1, lef. 2, 9 Temmuz 1328 (22 Temmuz 1912).

muştur⁹. Harbiye Nazırlığı sırasında orduda Alman subaylarının görev almalarına karşı çıkmış, bu sebeple Alman aleyhtarı olarak tanınmıştır¹⁰.

Nazım Paşa Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olması sebebiyle Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan felaketlerin, akabinde Bulgarlarla yapılan ve Edirne'nin Bulgarlara terkiyle sonuçlanan barış görüşmelerinin¹¹ başlıca sorumlusu olarak gösterilmiş, bu yüzden büyük eleştirilere maruz kalmıştır¹².

İttihatçıların darbe önerisine sıcak bakmayan Nazım Paşa, bunun yerine meşru yolların denenmesini istemiştir. Onun bu tutumuna rağmen, Talat Bey'in önerisiyle darbeden yana tavır almış olan İttihatçılar, 23 Ocak 1913 Perşembe günü saat 15.00'te Bâb-ı Âli'yi basarak Kamil Paşa Hükümeti'ni devirmişlerdir. Çıkan arbede sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa, İttihat ve Terakki'nin fedailerinden Yakup Cemil tarafından vurularak öldürülmüştür. Baskın olayının ardından Sadaret makamına oturan Mahmut Şevket Paşa, Nazım Paşa için, 25 Ocak 1913'te askerî-sivil erkân ile bütün Hükümet üyelerinin ve yabancı elçilerin katıldığı görkemli bir cenaze merasimi düzenlettirmiş ve İstanbul'da defnedilmesini sağlamıştır. Nazım Paşa, Azra ve Atiye isimli iki kız çocuğu sahibiydi¹³.

II

Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne Atanması

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önderliğinde, 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte uzun bir aradan sonra yeniden anayasalı parlamenter sisteme geçilmişti. Bunun sonucunda yıllardır devleti adeta tek başına yöneten Padişah II. Abdülhamit, yetkilerinin büyük bir bölümünü Bâb-ı Âli, Meclis-i Mebusan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile paylaşmak zorunda kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından yaklaşık üç ay kadar

⁹ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 135 ve 215; T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 358-360, 364-365; Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 2004, s. 194.

¹⁰ Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985, s. 97-102.

¹¹ Nazım Paşa ile Bulgar Heyeti Başkanı General Savof arasında bir trende gerçekleşen barış görüşmeleri, Paşa'nın ölümünün ardından Avrupa kamuoyu tarafından yeniden gündeme getirilmişti. *L'Illustration*, Sa. 249, 1 Şubat 1913, s. 85.

¹² Mesela, 30 Kasım 1912 tarihli Sabah Gazetesi'nde Nazım Paşa'nın Bulgarlarla imzalamış olduğu barış antlaşması, 1878 Ayastefanos Antlaşması'na benzetilerek yoğun eleştirilere maruz kalmıştı. Bu durumdan oldukça rahatsız olan Paşa, konuyu ertesi günkü Meclis-i Vükelâ toplantısına taşımış ve ilgili gazetenin devletin âli menfaatlerine aykırı yayın yapması nedeniyle şiddetle cezalandırılması talebinde bulunmuştu. BOA, *MV*, 171/60, 18 Teşrin-i sani 1328 (1 Aralık 1912).

¹³ Nevzat Artuç, *a.g.m.*, s. 66-70.

sonra, Kasım-Aralık aylarında yapılan seçimleri İttihat ve Terakki listeleri kazanmış, İttihatçılar toplam 288 kişiden oluşan Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu sağlamışlar¹⁴, ancak genç ve tecrübesizliklerini bahane ederek iktidarı doğrudan ele geçirmemişlerdir. Denetleme iktidarı olarak da adlandırılan bu dönem yaklaşık beş yıl sürmüştü¹⁵, İttihatçılar kurulan Hükümetlerde hep geri planda kalmayı tercih etmişlerdir¹⁶. Bu arada ülke içerisinde İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet oluşmaya başlamıştı. Bunun ilk işareti, 1908 seçimlerinde İttihat ve Terakki'ye rakip olarak Ahrar Fırkası'nın kurulması olmuştur¹⁷. Daha sonra kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası, Heyet-i Müttetika-i Osmaniye Fırkası, Mutedil Hürriyet Perveran Fırkası, Ahali Fırkası ve Sosyalist Fırkası gibi siyasi oluşumlar da İttihat ve Terakki'ye karşı olan muhalefetin genişlemesine neden olmuştur¹⁸. Takip eden günlerde daha fazla genişleyen ve güçlenen muhalefet en ciddi eylemini 31 Mart Olayı ile gerçekleştirmiş, İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırmak istemiştir¹⁹. Bu gelişmeler İkinci Tevfik Paşa Hükümeti'nin düşmesine ve yerine Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin (5 Mayıs 1909–12 Ocak 1910) kurulmasına neden olmuştur²⁰. Yeni Hükümet'in önündeki en önemli iç meselelerin başında, kısaca Bağdat ile Basra Körfezi arasında demiryolu döşeme ve Fırat Nehri üzerindeki taşımacılık imtiyazının İngiliz Lynç Şirketi'ne verilip verilmemesi şeklinde tanımlayabileceğimiz ve Meclis-i Mebusan'da yoğun tartışmalara sebep olan Lynç Meselesi²¹ yer almıştır. Böylesine hassas dengelerin gözetildiği ortamda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, 5 Haziran 1909'da Şevket Paşa gibi üst düzey askeri bir bürokratu Bağdat'a Vali olarak atamıştı²². Ancak uzun zamandan beri ihmal edilmiş olan bölge-

¹⁴ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Denetleme İktidarı* boyunca yasama ağırlıklı bir yönetim anlayışını benimsemişti. Ahmad'a göre Cemiyet, Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu ellerinde bulundurarak Padişah ve Bâb-ı Âli'yi kontrol altında tutabileceğine inanıyordu. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 83-84.

¹⁶ İttihatçılar, kendilerini iktidara hazırlamak için bazı arkadaşlarının müsteşar olarak Hükümet'te yer alıp devlet tecrübesi edinmesini istemişlerdi. Hatta bu konu Meclis-i Mebusan'da bile gündeme getirilmiş fakat sonuçsuz kalmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁷ Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kuruluş ve faaliyetleri için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 175-204.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. I, s. 205-286.

¹⁹ Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 176. Ayrıca bkz. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara 1970.

²⁰ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 97-111.

²¹ İngiliz Lynç Şirketi'ne 1864 yılından itibaren tanınan ayrıcalıkların, 1909 yılında ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanan bu mesele; Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin düşmesine, Mısır ve Berlin-Bağdat Demiryolu meseleleri nedeniyle bir hayli gergin olan Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin daha fazla gerginleşmesine ve bölgedeki İngiliz-Alman rekabetinin de had safhaya ulaşmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Peşman*, 1591, 10 Haziran 1914; Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 90-100; Sina Akşin, *a.g.e.*, s. 247.

²² BOA, *IDH*, 2 Haziran 1325 (15 Haziran 1909).

de²³, başta eşkıyalık hareketleri olmak üzere, yaşanan asayiş problemlerinin önünün alınamaması, mevcut Vali Şevket Paşa'nın beş ay gibi kısa bir süre zarfında gözden düşmesine ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeni arayışlara yönelmesine sebep olmuştur. İşte tam bu sırada, 31 Mart Olayı sonrası Selanik'te oluşturulan Hareket Ordusu'na karşı çıkması nedeniyle hem Mahmut Şevket Paşa hem de İttihatçılarla ters düşen ve İttihatçıların baskısı nedeniyle İstanbul'dan uzaklaştırılmak istenen Nazım Paşa, adeta Hükümet'in imdadına yetişmiştir. Daha önceden bulunduğu kritik görevlerdeki tecrübesi, bölgedeki Osmanlı VI. Ordusu'nu idare edebilecek otoriteye sahip olması ve Orgeneralliğe tekabül eden askeri rütbesiyle Nazım Paşa, Bağdat Valiliği için biçilmiş bir kaftan gibiydi²⁴. Bu hususu dikkate alan Hüseyin Hilmi Paşa, İttihatçı Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in görüşleri doğrultusunda, harekete geçerek Vali Şevket Paşa'yı azletmiş, yerine Birinci Ferik (Orgeneral) Nazım Paşa'yı, 25 Kasım 1909 tarihli İrade ile VI. Ordu Kumandanlığı da uhdesinde bulunmak kaydıyla, Bağdat Vilayeti Valiliği'ne tayin etmiştir²⁵.

Oldukça geniş sınırları bulunan Bağdat Vilayeti; Bağdat, Kerbela ve Divaniye sancaklarından oluşmaktaydı. Vilayet idaresinin en büyük idari taksimatına sahip Bağdat Sancağı'na bağlı Bağdat, Kazımiye, Samerra, Horasan, Hanikin, Müneddili?, Bedre, Kut-el Amara, Aziziye, Cezire, Dilim ve Aniye isimli 12 kaza, Kerbela Sancağı'na bağlı; Kerbela, Hindiyeye, Necef, Razaza? isimli 4 kaza ve Divaniye Sancağı'na bağlı; Divaniye, Hala, Şamiye, Semaviye isimli 3 kaza bulunmaktaydı²⁶. Bağdat Vilayeti'nin nüfus çoğunluğunu Müslüman Arap, Türk ve Kürtler oluşturmaktaydı. Buna karşın nüfusun geri kalan kısmını vilayetin çeşitli bölgelerine dağılmış halde bulunan Hıristiyan Ermeni, Keldani ve Süryani cemaatleriyle Museviler oluşturmaktaydı. Müslüman nüfus içerisinde Hanefi ve Şafiler olduğu gibi özellikle Kerbela ve Divaniye'de Caferiler de bulunmaktaydı. Vilayet dâhilinde

²³ Bu görüş dönemin Bağdat Belediye Başkanı ve Bağdat halkı tarafından merkeze gönderilen telgraflarda açıkça dile getirilmiştir. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-77.

²⁴ Nitekim Bağdat Belediye Başkanı İsmail Efendi'nin, Nazım Paşa'nın Bağdat'tan ayrılmasının ardından sarf ettiği şu cümleler bu kanımızı doğrular mahiyettedir: *Meşrutiyet ile istibdat devrinin fesat alışkanlıkları ortadan kalkacak, cehalet ve kargaşa yerine emniyet, adalet ve huzur gelecek, memleketlerimiz mamur bir hal alacak ve herkes mesut yaşayacaktır. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusân ve Meclis-i Ayan tesis edilerek bir buçuk sene geçtiği halde Irak'ta bunların bir zerresi dahi vücuda getirilememiş, Iraklılar mutsuzluğa terk edilmiştir. İşte tam da bu ümitsizlik ortamında, askeri kudreti ve siyasi otoritesi Avrupa ve ülkemizde malum olan Nazım Paşa, Hükümetimiz tarafından Bağdat'a gönderildi.* BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

²⁵ BOA, *İDH*, 12 Teşrin-i sâni 1325 (25 Kasım 1909).

²⁶ *Bağdat Vilayet Sâlnamesi 1329(1913)*, s. 175-176; *Bağdat Vilayet Sâlnamesi 1325(1909)*, s. 69.

az sayıdaki Müslüman okullarına karşılık; Süryani mektebi, Ermeni mektebi, Latin mektebi, Alyans İsrailiyet Mektebi, Alyans İsrailiyet Rüşdiye Mektebi, Ezil Mektebi, Bağdat Musevi Teavün Mektebi ve Bağdat Almanya Deutche Mektebi gibi Gayr-i Müslim okulları dikkat çekmekteydi²⁷. Bağdat-Basra arasındaki ulaşım İdare-i Nehriyye'ye ait Hamidiye, Burhaniye, Musul, Fırat, Bağdat, Rısaka ve Bağdat-ı Basra vapurları ile İngiliz Lynç Şirketi'ne ait Mecidiye ve Halife vapurları tarafından yürütülmekteydi²⁸. Bağdat Vilayeti'nin en önemli gelir kaynakları pamuklu, yünlü ve ipekli ürünlerdi. Ancak vilayette sanayinin durumu istenilen seviyede değildi²⁹. 1909 yılında vilayetin bir yıllık gelir-gider cetveli incelendiğinde gelirlerin 24.083.000 Kuruş iken giderlerin 265.727.140 Kuruş ve bütçe açığının 241.644.140 Kuruş gibi oldukça yüksek bir meblağa ulaştığı görülmektedir³⁰.

III

Nazım Paşa'nın Bağdat'taki İcraatları

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin olduğu Osmanlı Devleti'nin son on yıllık döneminde başta Bağdat olmak üzere, Ortadoğu'daki bütün vilayetlere gönderilecek vali ve ordu kumandanları titizlikle seçilmiş ve oldukça geniş yetkilerle donatılmışlardır. Bu durum, dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Sadaret'e göndermiş olduğu, 7 Nisan 1910 tarihli telgrafta açıkça görülmektedir. Söz konusu telgrafta; VI. Ordu Kumandanlığı ile birlikte Bağdat Valiliği'ne tayin edilen Nazım Paşa'nın mevcut yetkilerinin dışında, bölgede görevlerini layıkıyla yerine getirme iktidarından yoksun, ahlaken devleti temsil etmelerine imkân bulunmayan ordu erkânı ile mahalli sivil memurları azletme ve yerlerine yenilerini seçme haklarına sahip olduğu açıkça belirtilmiştir. Bu husus Nazım Paşa'nın şahsıyla ilgili olmayıp, Bağdat Vilayeti'nin stratejik öneminden kaynaklanmıştır. Nitekim Nazım Paşa'yla aynı tarihlerde Yemen Valiliği ile birlikte VII. Ordu Kumandanlığı'na atanan Mehmet Ali Bey için de aynı olağanüstü yetkiler söz konusu olmuştu³¹. Talat Bey'in ilgili yazısı üzerine hiç zaman kaybetmeden konuyu Meclis-i Vükela'ya taşıyan Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da bu geleneğe uymuş ve

²⁷ *Bağdat Vilayet Sâlnamesi 1329(1913)*, s. 327-332.

²⁸ *Bağdat Vilayet Sâlnamesi 1329(1913)*, s. 171.

²⁹ *Bağdat Vilayet Sâlnamesi 1325(1909)*, s. 191, 192 ve 197.

³⁰ *Bağdat Vilayet Sâlnamesi 1325(1909)*, s. 343.

³¹ Talat Bey'in ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.MUI*, 1-9/27, 25 Mart 1326 (7 Nisan 1910).

Nazım Paşa'ya verilecek yetkilerle ilgili resmi müsaadenin çıkmasını sağlamıştır³².

Geçmiş yıllarda sürgün olarak görev yaptığı Bağdat Vilayeti'ndeki sorunların farkında olan Nazım Paşa bölgede bayındırlık, ekonomi ve alınması gereken güvenlik tedbirleriyle ilgili zorlu ve yorucu bir kalkınma programı hazırlamıştır. Bu doğrultuda Bağdat'a hareketinden önce, 1 Aralık 1909'da Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e başvurarak kendisine böylesine zorlu bir görevde yardımcı olabilecek bir vali muavinin tayin edilmesini talep etmiştir. Bu talebi olumlu karşılayan Talat Bey, konuyu ertesi gün toplanmış olan Meclis-i Vükelâ'ya taşımıştır. Meclis-i Vükelâ'nın, 2 Aralık 1909 tarihli toplantısında alınan bir kararla Bağdat Vilayeti'nin ıslahı ve tanzimi hususunda yürütülen çalışmalar çerçevesinde Nazım Paşa'ya yardımcı olmak üzere 6000 Kuruş maaşla bir vali muavinin gönderilmesine izin verilmiştir³³. Bu konunun halledilmesinin ardından Bağdat'a ulaşan Nazım Paşa, ilk iş olarak Bağdat'ın bayındırlık işlerini ele almıştır. Mali kaynak sorununu çözmek amacıyla Bağdat Belediye gelirlerini karşılık göstermek suretiyle Türkiye Mahalli Bankası ile 200.000 Liralık bir borç anlaşması imzalamıştır³⁴. Nazım Paşa, şehrin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmak ve kendi ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamak amacıyla tarıma da el atmış, yıllardır yağın yağmurlarla taşan Dicle Nehri'nin suları yüzünden kullanılamaz hale gelmiş arazilerde sedler inşa ettirerek ziraatın başlatılmasını sağlamıştır³⁵.

Bağdat'ta gerçekleştirilecek olan bayındırlık hizmetlerinin önündeki en büyük engel, bölgede uzun süredir devam eden asayiş problemi olmuştur. Zira Nazım Paşa'nın bizzat kendi girişimleriyle yapımına hız verilen Hindiyce Barajı inşaatında işçilerin saldırıya uğraması, güvenlik meselesinin bir an evvel halledilmesini zaruri hale getirmişti. Meselenin kendisine bildirilmesi üzerine derhal harekete geçen Talat Bey, Harbiye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunarak bölgenin güvenliğinden sorumlu jandarma taburundaki asker sayısının 1000'e tamamlanmasını istemiştir³⁶. Ancak, Talat Bey'in

³² Bu hususta, 25 Mart 1326 tarih ve 224 sayılı Meclis-i Vükelâ kararıyla İrade-i Seniyye çıkmıştır. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-9/40, lef. 1 ve 2, 3 Nisan 1326 (16 Nisan 1910).

³³ BOA, *MF*, 134/53, 19 Teşrin-i sani 1325 (2 Aralık 1909).

³⁴ Buradan hareketle şehrin uzun süre ihmal edilmiş olan bayındırlık hamlelerinin Nazım Paşa ile başlatılmış olduğunu kabul edebiliriz. Nitekim bu gerçek, Nazım Paşa'nın görevinden ayrıldıktan sonra toplanmış olan yeni Meclis-i Vükelâ'da dile getirilmiştir. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *MF*, 159/67, 12 Teşrin-i sani 1327 (25 Kasım 1911).

³⁵ BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 6, 1 Mart 1327 (14 Mart 1911).

³⁶ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/24, lef. 1/1, 17 Mart 1326 (30 Mart 1910).

bu isteği ekonomik sıkıntılar nedeniyle yerine getirilememiştir. Bu durum üzerine Vali Nazım Paşa, Hindiyeye Barajı'ndaki üzücü olayların ardından yaklaşık iki ay sonra, 16 Mayıs 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu raporunda; Bağdat'ta yapılacak olan bayındırlık, ıslahat çalışmalarının devam edebilmesi ve şehrin güvenliğinin sağlanabilmesi için hayati öneme sahip vilayet jandarma kuvvetinin sayısının artırılmasını, bunun için gerekli ödeneğin bir an evvel çıkartılması yolundaki ısrarını sürdürmüştür.³⁷ Bu talep üzerine Dâhiliye Nezareti, bir kez daha Harbiye Nezareti bünyesinde bulunan Jandarma Genel Kumandanlığı'yla temasa geçmiştir.³⁸ Jandarma Genel Kumandanı Lütü Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne vermiş olduğu cevapta; Bağdat'ta 653 neferden oluşan iki tabur jandarma kuvvetinin mevcut olduğunu, bu sayının 1000'e tamamlanması için 347 jandarmaya daha ihtiyaç olduğunu, bu rakamın devlete maliyetinin ise kişi başı 355 Kuruş'tan aylık 1.231.85 Kuruş, yıllık 1.478.220 Kuruş maaş ve 236.000 Kuruş da masraflar olmak üzere toplam 1.714.220 Kuruş gibi yüksek bir meblağa ihtiyaç duyulduğunu, bu meblağın jandarma bütçesi müzakerelerinde gerekçeleriyle birlikte Meclis-i Umumi'ye teklif olunacağını ve ancak kabulü halinde gereğinin yapılacağını bildirmiştir.³⁹

Asayiş problemini ortadan kaldırma yolunda önemli mesafeler kat eden Nazım Paşa, Bağdat'ta bulunan Osmanlı VI. Ordu'sunu yeniden düzene sokmuş, hiç kimseyi ayırt etmeksizin gösterdiği adilane yönetim tarzı ve şefkatli tavırlarıyla kısa sürede bölgedeki otorite boşluğunu doldurmayı başarmıştır. Ayrıca yerleşik-göçebe urban ile Arap-Kürt aşiretlerinin birbirleriyle ve devletle olan sorunlarını çözmeye çalışmış, Gayr-i Müslim tebaaya hoşgörüle yaklaşmış, bu sayede kendisinden evvel Bağdat'a gelen valilerin hiç birisinin gerçekleştirmeye muvaffak olamadığı huzur ortamını tesis etmeyi başarmıştır. Önceki yıllarda adaletsizlik ve otorite boşluğu yüzünden Hükümet'e başkaldırmış olan Arap ve Kürt aşiretler, yapılan uygulamalardan memnuniyet duyduklarını göstermek adına silahlarını terk ederek Nazım Paşa'nın adaletine sığınmak üzere akın akın Bağdat'a gelmişler, kendilerine gösterilen saygı, şefkat ve adilane yönetim tarzı sayesinde devlete olan bağlılıklarını artırmışlardır. Irak'ta neredeyse her noktada sağlanan huzur

³⁷ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/24, lef. 4, 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910).

³⁸ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/24, lef. 5/1, 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910).

³⁹ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/24, lef. 6, 12 Mayıs 1326 (25 Mayıs 1910). Söz konusu belgede rakamlarla ilgili küçük hesaplama hataları bulunmaktadır. Çalışmamızda hesaplamaları yeniden yaparak toplam masraf miktarına ulaşmaya çalıştık.

ve güvenlik ortamı sayesinde insanlar Bağdat'ta rahatlıkla dolaşmaya başlamış, istikrarsızlık nedeniyle uzun süredir sekteye uğramış olan ticari ve zirai faaliyetlerde büyük bir artış görülmüştür. Bu gelişmelerin etkisiyle gümrük gelirleri önceki yıllara oranla 1000 Liralık bir artış göstermiştir. Bunlara ek olarak, bölgenin bugün bile en önemli sorunları olarak göze çarpan eğitim, sağlık ve güvenlik zafiyetleriyle mücadelede kararlı olan Nazım Paşa yeni okullar, hastaneler, kışlalar ve ordugâhlar inşasına hız vermiştir. Asayişin sağlanması nedeniyle suç işleme oranlarında azalma, bunun sonucunda mahkemelerde görülen davalarda büyük bir düşüş gözlenmiştir. İngiltere'den sipariş edilen vapurlar sayesinde hem Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki seyr-ü sefain daha rahat bir ortamda gerçekleşmiş, hem de eskiden neredeyse iki ayı bulan posta hizmetlerinin süreleri neredeyse dörtte üç oranında azaltılarak on iki güne düşürülmüştür. Çok kısa süre içerisinde gerçekleştirilmiş olan bu hamleler bölge halkı tarafından şükranla karşılanmıştır. Bu sebeptendir ki Nazım Paşa Bağdat'ta, tıpkı Tanzimat döneminin Bağdat Valisi Midhat Paşa gibi, büyük bir saygı ve takdir gören devlet adamı olmuş ve *Nazım el-Irak* lakabıyla anılmıştır⁴⁰.

Nazım Paşa'nın Bağdat'taki en dikkat çekici icraatlarından birisi de, Ortadoğu'da 20. yüzyıl başlarından itibaren oldukça belirgin bir şekilde ortaya çıkan İngiliz emperyalizmine karşı açıkça tavır alması olmuştur. Zira İngiltere'nin 1881 yılında Mısır'ı işgal ederek bölgeye kalıcı olarak yerleşmesi Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. II. Abdülhamit'in 1903 tarihli fermanıyla Konya Demiryolu'nun Bağdat ve oradan da Basra'ya ulaştırılması işinin Alman sermayedarları tarafından kurulan Anadolu Kumpanyası'na verilmesi Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açmıştır⁴¹. Bu tarihsel gerginliğin etkisinde kaldığı anlaşılan Nazım Paşa, Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında büyük bir diplomatik krize neden olan Lync Meselesi'nin hararetli bir şekilde tartışıldığı günlerde, Bağdat'ta İngiliz aleyhtar faaliyetlerde bulunmuş, İngiliz vatandaşlarına ait binaları yıktırmuş hatta Tanin Gazetesi'nde İngiltere aleyhinde çıkan yazılara destek vermişti. Bu gelişmeler üzerine İngiliz resmi makamları Hariciye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunarak Büyükelçi Sir Louis Mallet'in

⁴⁰ Bu bilgiler Bağdat'taki resmi görevlilerin yanı sıra Ermeni, Süryani, Keldani gibi Gayr-i Müslim tebaa yetkileri ile esnaf, tüccar ve ziraatçı gibi birbirinden bağımsız sivil toplum örgütleri tarafından Nazım Paşa'nın ileriki yıllarda azedilmesinin ardından merkeze gönderilen telgraflarda yer alan ifadelerden alınmıştır. BOA, *DHMTV*, 32/22, lef. 2-70, 1-3 Mart 1327 (14-16 Mart 1911).

⁴¹ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Hariciye Nezareti, *Bağdat Meselesi*, İstanbul 1334, s. 3-4

Nazım Paşa'yla görüşmesini ve yapılan uygulamalardan İngiltere'nin duyduğu rahatsızlığı iletmesini istemişlerdir⁴².

IV

Eşkîyalık Hareketleri ve Nazım Paşa

a- Nazım Paşa'nın Bölgeye Gelmesinden Önce Yaşanan Eşkîyalık Hareketleri

Bağdat Valiliği sırasında Nazım Paşa'yı uğraştıran en önemli konuların başında Barzan, Hemund gibi Kürt ve Dilim, Şammar gibi Arap aşiretleri tarafından organize edilen eşkıyalık hareketleri gelmektedir. Bağdat Vilayeti'nde II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından başlamış olan eşkıyalık hareketlerinin nedenlerini çoğu aşiretlerin atalarından kalma yağma, katliam, isyan geleneklerini devam ettirme arzusu⁴³, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte uygulamaya konulan yeni toprak düzenine uyum sağlayamama⁴⁴, 19. yüzyılda büyük bir ivme kazanan modernleşme çabalarının öncelikli olarak Rumeli'de uygulanması sebebiyle bölgenin geri kalmışlığı gibi birden çok etkene bağlamak gerekmektedir. Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde yürürlüğe giren 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne tepki olarak gittikçe artan eşkıyalık hareketleri, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından ortaya çıkan özgürlük ve belirsizlik ortamının etkisiyle had safhaya ulaştı. İttihatçıların Kürt aşiretlerini II. Abdülhamit dönemindeki alışlagelmiş hayat biçiminden kopartıp disiplin altına alma ve silahsızlandırma çabalarına, Osmanlılık görüşünün gereği olarak Meclis-i Mebusan'da temsil edilmelerine olanak sağlamalarına ve Hükümet'e karşı göstermiş oldukları tepkilere hoşgörülle yaklaşmalarına⁴⁵ rağmen, eşkıyalık hareketlerinin önu bir türlü alınamamıştır. Nitekim İstanbul'da 31 Mart Olayı nedeniyle büyük bir kar-

⁴² Bu görüşmede Cavid, Hüseyin Cahit ve Hakkı Beylerin isimleri çok sık geçmektedir. Dört sayfadan oluşan ve Fransızca olarak hazırlanan görüşme metni Londra'daki İngiliz yetkili makamlarınca Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. BOA, *HR.SYS*, 95/24, 1 Ocak 1911.

⁴³ Mesela Kuzey Irak'taki önde gelen Kürt aşiretlerinden olan Hemund Aşireti, 12. Yüzyıl'da İran'dan gelerek Musul Vilayeti dâhilindeki Barziyan'a yerleşmişler, yağma, talan ve hırsızlığı adet edinmişler, işledikleri cinayet ve hırsızlıklara karşın namaz kılmayı ihmal etmemişlerdir. Bağdat'ta 1869-1872 yılları arasında valilik yapmış olan Midhat Paşa, İstanbul'a göndermiş olduğu, 1870 tarihli bir yazısında Arap aşiretlerinden Şammarlar için de benzer ifadeleri kullanmıştı. Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yay., İstanbul 1998, s. 119, 127-128.

⁴⁴ Zira bu husus pek çok problemi de beraberinde getirmiştir. İşkân edilmek istenen Hemund, Şammar gibi hırsızlık, yağma ve cinayete geçinen aşiretler için vergi yükümlüsü bir yerli olmak pek de cazip görünmemiştir. Sinan Marufoğlu, *a.g.e.*, s. 149-150.

⁴⁵ Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, İz Yay., İstanbul 1999, s. 28.

gaşa yaşanırken, aynı tarihlerde Bağdat ve Musul vilayetlerinde Barzan, Hemund, Dilim, Şammar aşiretleri tarafından gerçekleştirilen eşkıyalık hareketleri halkı adeta canından bezdirmişti. Eşkıyalık hareketlerinde ön planda yer alan Şeyh Abdüsselam liderliğindeki Barzaniler, 31 Mart Olayı'ndan üç ay kadar sonra, Musul Vilayeti'ne bağlı 20.000 kişilik Akra Kazası'nı işgal etmiş, etrafına topladığı adamlarıyla birlikte kazayı ateşe vermiş, halkın namusuna el uzatmış, mallarını gasp etmiş ve kaza halkını yalnızca kendisine tabi olması hususunda zorlamaya başlamıştı. Akra'da yeterli sayıda jandarma kuvveti bulunmaması nedeniyle Barzanilere karşı koyulamamıştır. Bunun üzerine son çare olarak Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'ya başvuran söz konusu kazanın Müslüman, Hıristiyan Keldani ve Musevi cemaat önderleri eşkıyaya gereken dersin bir an evvel verilmesini istemişler, aksi takdirde onlara boyun eğmekten başka çarelerinin olmadığını bildirmişlerdir⁴⁶. Oldukça tehlikeli boyutlara ulaşan bu durum üzerine, Musul Vilayeti'nden Akra Kaymakamlığı'na eşkıya takibi için tam yetki verilmiş, bu doğrultuda Miralay Enis Bey kumandasında bir miktar asker eşkıya takibine sevk edilmişti. Ancak bölgede yer alan çok sayıda Kürt aşiretin Barzaniler ile birleşmesi yüzünden takipte bulunan asker sayısı yetersiz kalmıştır⁴⁷. Bu nedenle bölgeye takviye kuvvetlerle birlikte, yeterli sayıda dağ topu gönderilmesi talep edilmiştir⁴⁸. Akra Kazası'ndan gelen bu talep üzerine Musul Vilayeti'nden bölgeye dağ topu ve bir miktar asker gönderilmiştir⁴⁹. Musul Valisi Fazıl Paşa'nın yönetiminde elverişsiz arazi şartları nedeniyle güçlükle gerçekleşen eşkıya takibi, Musul'dan gelen süvari ve Bağdat'taki VI. Ordu'dan gelen topçu destek birlikleri sayesinde Barzanilerin yaşadığı dağ köylerinin kuşatma altına alınmasıyla semeresini vermeye başlamıştır. Barzani eşkıyaları, mevzilerini terk edip ateşe vererek

⁴⁶ BOA, *DH.MUİ*, 1-2/73, lef. 2, 21 Temmuz 1325 (3 Ağustos 1909). Benzer telgraflar Musul'daki farklı kişilerce Sadaret'e, Dâhiliye Nezareti'ne ve Meclis-i Mebusan Riyaseti gibi önemli makamlara da gönderilmiş, gerekli tedbirlerin zaman kaybedilmeden alınması istenmiştir. BOA, *DH.MUİ*, 1-2/73, lef. 1, 1/2, 25 Temmuz 1325 (7 Ağustos 1909).

⁴⁷ Burada şu hususun altını çizmekte fayda görüyoruz. Barzanilere iltihak eden Kürt aşiretler olduğu gibi, onlardan rahatsız olan ve göndermiş oldukları telgraflarla devlete bağlılıklarını bildiren Kürt aşiretleri de mevcuttu. Mesela bölgedeki önde gelen Kürt aşiretlerinden birisi olan Cebraîl Aşireti'nin devlete bağlılıkları bu bağlamda değerlendirilebilir. Konuya ilişkin olarak bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-2/73, lef. 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21 Temmuz/1 Ağustos 1325 (3 Ağustos 1909/14 Ağustos 1909). Dolayısıyla Barzaniler meselesinin Kürt milliyetçiliğinden ziyade tamamıyla yağma ve çapul amaçlı bir eşkıyalık hareketi olduğunun ifade edilmesinde fayda vardır. Buna karşılık, II. Meşrutiyet'in ardından bölgede Barzaniler tarafından başlatılan eşkıyalık hareketlerini hatalı ve kasıtlı bir şekilde milliyetçi bir başkaldırı eylemi olarak tanımlayan görüşler de bulunmaktadır. Konuya ilişkin bkz. Naci Kutlay, *İttihat ve Terakki ve Kürtler*, Beybun Yay., Ankara 1992, s. 222-230.

⁴⁸ BOA, *DH.MUİ*, 1-2/73, lef. 5, 4, 20 Temmuz 1325/1 Ağustos 1325 (2/14 Ağustos 1909).

⁴⁹ BOA, *DH.MUİ*, 1-2/73, lef. 4, 12 Ağustos 1325 (25 Ağustos 1909).

dağlık alanlara çekilmek zorunda kalmışlardır⁵⁰. Eşkiyadan aralarında Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın aile üyelerinin de bulunduğu toplam 52 kişi sağ olarak ele geçirilmiş, ayrıca köyde bulunan, büyük bir ihtimalle yağmalardan elde edilmiş 1375 küçükbaş hayvan, 182 öküz ve 3 at ele geçirilerek Musul'a gönderilmiştir. Böylece Barzan eşkiyalarına büyük bir darbe indirilmiştir⁵¹. Zor durumda kalan Barzani Şeyhi Abdüsselam, önce işgal ettiği Akra'dan, daha sonra ise kendi köyü Barzan'dan çekilmek zorunda kalmıştır⁵². Ancak meseleyi kökten halletmek hususunda kararlı olan Musul Valiliği, bu iş için özel olarak görevlendirdiği casuslar ve yeterli sayıda askerle eşkiya başını takip ettirmiştir. Sonuçta Abdüsselam'ın sakalını tıraş ederek kıyafetlerini değiştirdiği ve Van'daki Tayyari Hristiyanlarının önde gelenlerinden olan Tahavvüp aşiretine ait Zavaniye köyünde Fakı Abdurrahman'ın yanında saklandığı bilgisine ulaşıldı. Hükümet bölgeye asker sevk etmek konusunda bir an tereddüt etmiştir. Çünkü söz konusu aşiretin Hristiyan olması nedeniyle düzenlenecek operasyonun, ilgili konsoloslukların yapacakları müracaatla Avrupa kamuoyunda olumsuz bir etki yaratabileceği endişesi yaşıyordu. Bu yüzden Musul Valisi Fazıl Paşa merkezin emirlerini beklemeye başlamıştır⁵³. Bu arada yaşanan olaylardan büyük rahatsızlık duyan Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, konuya ilişkin Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu ilgili yazısında; Barzaniler meselesini bir *irtica ve eşkiyalık hareketi* olarak değerlendirmiş, Van'daki sözü edilen Hristiyan aşireti Barzanileri saklamaktan vazgeçmeleri hususunda sert bir şekilde uyarılmış, aksi takdirde kendilerinin de eşkiya muamelesi göreceklerini belirtmiş ve Barzani Şeyhi Abdüsselam'ın devletin silahlı kuvvetlerine ateşle karşılık vermek, Akra Kazası'nı kuşatıp yağmalamak, ahalisini katletmek gibi ağır suçlar işlemesi nedeniyle derhal yakalanarak Sıkıyönetim Mahkemesi'ne sevk edilmesini istemiştir⁵⁴.

Nazım Paşa'nın bölgeye gelmesinden önce görülen eşkiyalık hareketlerinin bir başka aktörü Kürt Hemund aşireti olmuştur. Kerkük-Süleymaniye arasında faaliyet gösteren Hemund eşkiyaları yaklaşık sekiz aydır devam

⁵⁰ BOA, *DH.MUİ*, 1-2/82, lef. 1, lef. 1/2, 4 /10 Eylül 1325 (17/23 Eylül 1909).

⁵¹ BOA, *DH.MUİ*, 1-3/27, lef. 1, 15 Eylül 1325 (28 Eylül 1909); BOA, *DH.MUİ*, 1-2/82, lef. 1/1, 19 Eylül 1325 (2 Ekim 1909).

⁵² İleriki yıllarda yakalanan Şeyh Abdüsselam, devlete isyan edip bölücülük yaptığı gerekçesiyle 1914'te idam edilmiş, yerine Mesut Barzani'nin babası Mustafa Barzani geçmiştir. Sıraç Bilgin, *Barzani*, Fırat Yay., İstanbul 1992'den naklen [http:// www. Aksiyon.com](http://www.Aksiyon.com).

⁵³ BOA, *DH.MUİ*, 1-3/60, lef. 1, 1/1, 1/2, 24-29 Eylül /1 Teşrin-i evvel 1325 (7-12 /14 Ekim 1909).

⁵⁴ BOA, *DH.MUİ*, 1-6/6, lef. 5, 13 Teşrin-i evvel 1325 (26 Ekim 1909).

eden yağma-çapul sonucunda iki şehir arasındaki ticarete büyük darbe vurmuşlar, şehir merkezlerindeki telgrafhaneleri yağmalamışlardır⁵⁵. Musul Valisi Fazıl Paşa, asi aşiretlerin takip ve tenkili hususunda bölgedeki Müslüman Arap, Kürt ve Hıristiyan Yakubi, Marunî, Süryani, Keldani, Şeykisî, Tayyari, Yahudi Netavri, Yezidi aşiretlerinden kuvvet toplamıştır. Ancak Fazıl Paşa'nın bu tutumu Meclisi-i Mebusan'da tartışmalara neden olmuştur. Gelişmelerden son derece rahatsız olan Zor Mebusu Lütfi Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e başvurarak meselenin devletin resmi güvenlik güçleri tarafından halledilmesini, bölgedeki aşiretlerin takip ve tenkil işlerine karıştırılmasının ilerleyen günlerde büyük sakıncalar doğuracağını ifade etmiştir. Lütfi Bey, söz konusu yazısının devamında herhangi bir olumsuzluğa meydan vermemek için Barzan, Hemund gibi Kürt eşkıyalarının takibinde bulunacak askeri birliklerin içerisinde görev yapan Kürt zabitan ve efradın çıkartılması gerektiğini önemle vurgulamıştır⁵⁶.

Eşkiyayı takiple görevli Tabur Komutanlığı'ndan, 31 Ağustos 1909'da Musul Valisi Fazıl Paşa'ya ilginç bir istihbarat bilgisi ulaşmıştır. Söz konusu istihbarat bilgisine göre yaklaşık 460 kişilik atlı Hemund eşkiya birliği, takip-ten kurtulmak amacıyla sınırı geçerek İran'a kaçmışlardır. Bu sınır ihlaline şiddetle karşı çıkan İran Hükümdarı Kerim Han, bölgedeki askeri birliklerini Hemund eşkiyası üzerine sevk etmiştir. Çıkan çatışmada 3 eşkiya ölü olarak ele geçirilmiş, ancak çoğunluğu bölgedeki arazi şartlarından istifadeyle kaçmayı başarmışlardır⁵⁷. Sınırın diğer tarafında eşkiyalık hareketlerine karşı mücadelesini ısrarla sürdüren Osmanlı kuvvetleri yaklaşık bir haftalık bir takibatın ardından, 8 Eylül 1909'da İran sınırına yakın bir yerde Hemund eşkiyalarıyla çatışmaya girmiş, çok sayıda eşkiyayı ölü olarak ele geçirmeyi başarmıştır. Ancak çatışmanın gece yarısına kadar uzaması ve geride kalanların İran tarafına geçip akrabalarının bulunduğu Mustafa Han'a kaçmış olmaları nedeniyle askeri takibe zorunlu olarak ara verilmiştir. Hemund eşkiyasının tamamen ortadan kaldırılması hususunda son derece kararlı görünen askeri yetkililer, Dâhiliye Nezareti'ne başvurarak kaçan eşkiyanın yakalanması için İran Hükümeti nezdinde gerekli diplomatik girişimlerin başlatılmasını

⁵⁵ BOA, *DH.MUİ*, 1-4/6, lef. 1, 3 Ağustos 1325 (16 Ağustos 1909).

⁵⁶ BOA, *DH.MUİ*, 1-3/59, lef. 3, 3 Şubat 1324 (16 Şubat 1909). Lütfi Bey'in önerilerini dikkate alan Talat Bey, Musul Valisi Fazıl Paşa'ya göndermiş olduğu, 11 Ekim 1909 tarihli yazılı emirle Hemund eşkiyasına karşı aşiretlerden oluşturulacak bir kuvvetin bölgedeki aşiretler arasında bir kan davasına neden olabileceğini, bu sebeple söz konusu uygulamadan derhal vazgeçilmesini istemiştir. BOA, *DH.MUİ*, 1-3/59, lef. 1/2, 28 Eylül/1 Teşrin-i evvel 1325 (11/14 Ekim 1909).

⁵⁷ BOA, *DH.MUİ*, 1-4/6, lef. 2, 20 Ağustos 1325 (2 Eylül 1909).

talep etmişlerdir⁵⁸. Harbiye Nezareti, Hariciye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunarak; VI. Ordu Kumandanlığı'nın Hemund eşkiyası üzerine gerçekleştirmiş olduğu takibatın şiddetle devam ettirileceği, tamamen ortadan kaldırmak hususunda kararlı olduğunu kesin bir dille ifade etmiştir⁵⁹. Sınır ötesi takibatın başarılı geçmesi üzerine İran'da barınamayan Hemund eşkiyasının büyük bir bölümü Barziyan'a dönüş yapmış, çok az bir kısmı ise İran'da kalmaya devam etmiştir. Bu arada diplomatik yoldan çalışmalarına hız veren Hariciye Nezareti, eşkiyanın gerçek niyeti ve amaçları hakkında İran Hükümeti'ne ayrıntılı raporlar göndermiştir. Eşkiyanın ortadan kaldırılması amacıyla ortak askeri harekâtlar yapılması hususunda İranlı muhataplarıyla yapmış olduğu görüşmelerden olumlu sonuçlar elde eden Hariciye Nezareti, takibatın şiddetle devam ettirilmesi ve Hemund meselesine artık bir son verilmesi amacıyla VI. Ordu Kumandan Vekili ve Bağdat Valisi Şevket Paşa'ya tam destek vermiştir⁶⁰. Ancak tüm çabalara karşın eşkiyalık hareketlerine son verilememiş, bu durum Şevket Paşa'nın gözden düşmesine ve nihayet görevden alınmasına neden olmuştur.

b- Eşkiyalık Hareketleri Karşısında Nazım Paşa'nın Tutumu

Eşkiyalık hareketlerine son verilmesi hususunda kararlı olan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti⁶¹, yeni Vali Nazım Paşa'nın Bağdat'a ulaşmasının ardından Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 3 Aralık 1909 tarihli telgrafla; Barzan eşkiyasının tedibi için Musul ve Van vilayetleri ile ortak hareket edilerek gerekli tedbirlerin bir an evvel alınmasını istemiştir⁶². Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa konuya ilişkin dört gün sonra göndermiş olduğu bir diğer yazısında ısrarla bir *irtica hareketi* olarak nitelendirdiği Barzani meselesine nihayet verilmesi hususunda cihet-i askeriyece bölgedeki Musul, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Bağdat vilayetlerinin ortak hareket etmesi gerekliliğinin altını çizmiştir. Eşkiyanın bölgedeki askeri birliklere baskınlar düzenleyip askeri silahlara el koymuş olmalarını büyük bir gaflet ve sorumsuzluk örneği olarak gören ve adeta çileden çıkan Hüseyin Hilmi Paşa, eşkiya

⁵⁸ BOA, *DH.MUI*, 1-4/6, lef. 3, 2 Eylül 1325 (15 Eylül 1909).

⁵⁹ BOA, *DH.MUI*, 1-4/6, lef. 4, 1 Eylül 1325 (14 Eylül 1909).

⁶⁰ BOA, *DH.MUI*, 1-4/6, lef. 5, 27 Eylül 1325 (10 Ekim 1909).

⁶¹ Hüseyin Hilmi Paşa ilk Hükümeti'ni 14 Şubat-14 Nisan 1908, ikinci Hükümeti'ni ise 5 Mayıs 1909-12 Ocak 1910 tarihleri arasında kurmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s. 89-96.

⁶² BOA, *DH.MUI*, 1-6/6, lef. 2, 20 Teşrin-i sani 1325 (3 Aralık 1909). Van Valiliği konuya ilişkin yaptığı açıklamada Barzan şeyhinin Van sınırları dâhilinde aranmasının ve olası bir askeri harekâtın mevsim şartları ve arama yapılacak dağların karlarla kaplı olması nedeniyle şuan için mümkün olamayacağını ifade etmiştir. BOA, *DH.MUI*, 1-6/6, lef. 4 24 Teşrin-i sani 1325 (7 Aralık 1909).

takibinde yeterli gayreti gösteremeyen askeri ve mülki erkânın azledilip yargılanacaklarını ifade etmiştir⁶³. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilgili yazısı üzerine bölgede aylardır devam eden eşkıyalık hareketlerine son vermek için radikal ve etkili önlemler alınması hususunda harekete geçen Dâhiliye Nezareti, Musul Vilayeti'ne göndermiş olduğu şifreli yazıyla Barzani eşkıyasının takibinde zafiyet gösteren, görevlerini yerine getirmeyen mülki ve askeri erkânın rütbe ve makamları ne olursa olsun derhal azledilip, yargılanmaları için mahkemeye sevk edilmelerini emretti⁶⁴. Dâhiliye Nezareti'nin uygulamalarına destek veren Bağdat Valisi Nazım Paşa bölgeye gelişinin ardından yapmış olduğu araştırmalar neticesinde eşkıyalık olaylarının bu kadar dallanıp budaklanmasında layıkıyla talim yapmayan, bölge halkı ile yüz göz olmuş, başıboş bırakılmış disiplinsiz askeri birliklerin önemli rol oynadığını vurgulamış, bu nedenle öncelikle söz konusu birliklerin disiplin altına alınmaları gerekliliğine dikkat çekmiştir⁶⁵.

Bu arada iç siyasette önemli bir gelişme olmuş, 1910 yılı başlarında İngiltere ile yaşanan Lync Meselesi ve İttihatçıların baskısı nedeniyle Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti istifa etmek zorunda kalmış yerine, 24 Ocak 1910'da İttihatçıların etkin olduğu İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti kurulmuştur⁶⁶. Yeni Hükümet'in eşkıyalık meselesi karşısında sergilemiş olduğu kararlı tutum ve Nazım Paşa gibi güçlü bir valinin bölgeye gelişiyile birlikte eşkıyalık hareketlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik önemli gelişmeler yaşanmaya başlandı. VI. Ordu Kumandanı ve Bağdat Valisi Nazım Paşa, eşkıya ile mücadelede askeri tedbirler dışında bölgedeki diğer aşiretlerin ve ahalinin desteklerinin sağlanması ve teşvik edilmesi amacıyla eşkıyaların ölü ya da sağ olarak yakalanıp en yakın askeri birliğe teslim edilmeleri uygulamalarının nakit para ile mükâfatlandırılması hususunda Harbiye Nezareti nezdinde girişimlerde bulundu. Onun bu ilginç talebiyle konu Meclis-i Vükelâ'ya havale edildi. Meclis-i Vükelâ, yapmış olduğu değerlendirme toplantısının ardından Nazım Paşa'nın eşkıyalık olaylarına karşı teklif etmiş olduğu farklı

⁶³ Hüseyin Hilmi Paşa ayrıca bu tarihten itibaren eşkıyalara karşı ne gibi ciddi tedbirlerin alındığına dair günlük rapor gönderilmesini de şart koşmuştur. BOA, *DH.MUİ*, 1-6/6, lef. 3, 24 Teşrin-i sani 1325 (7 Aralık 1909).

⁶⁴ BOA, *DH.MUİ*, 1-6/6, lef. 1/1 ve 1/2, 28 Teşrin-i sani 1325 (11 Aralık 1909).

⁶⁵ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/16, lef. 9, 10 Mayıs 1326 (23 Mayıs 1910).

⁶⁶ 28 Eylül 1911'e kadar görevde kalan yeni Hükümet'te Talat Bey, Cavid Bey, Emrullah Efendi, Hallaçyan Efendi ve Şeref Haydar Bey gibi çok sayıda İttihatçı yer almıştır. Bu nedenle İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, İttihat ve Terakki'nin egemen olduğu bir Hükümet olarak anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C. III, s. 97-111; 103-104.

uygulamanın başlatılması için gerekli müsaadeyi verdi⁶⁷. Çok geçmeden Hemund, Barzan ve Dilim eşkıyalarından herhangi birisinin ölü ya da sağ olarak ele geçirilip en yakın askeri birliğe teslim edilmesinin nakit para ile mükâfatlandırılacağı hususu resmi yayınlar yoluyla ilan edildi⁶⁸. Nakit Para mükâfatının belirlenmesi ve dağıtılması konusu bizzat Nazım Paşa'nın takdirine bırakıldı⁶⁹. Söz konusu ilanlar beklenenin ötesinde büyük bir ilgiyle karşılandı. Gelişmeler üzerine Dâhiliye Nezareti Bağdat Valisi Nazım Paşa'ya bir yazı göndererek daha önce ölü ya da sağ olarak ele geçirilen eşkıya için mükâfat söz konusu iken, gösterilen aşırı ilgi nedeniyle mükâfat talebinin yalnızca sağ olarak ele geçirilen eşkıyalar için söz konusu olacağını bildirdi⁷⁰. Takip eden haftalarda mükâfat işi nedeniyle genel asayişin bozulma tehdidi ile karşı karşıya olduğunu belirten Nazım Paşa, halk arasında bir çatışma ortamına meydan vermeden ve yeni huzursuzluklara yol açmadan mükâfat ilanlarının kısa süre içerisinde kaldırılmasını istemiş, yakalanan eşkıyaların yargılandığı Süleymaniye ve Musul'daki Sıkıyönetim Mahkemeleri'nin de toplumda infial uyandırmamaları amacıyla yargılamaları müteakip kaldırılmalarını talep etmiştir⁷¹.

Eşkıyalık hareketlerinde bulunan aşiretleri kazanmak isteyen Nazım Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne yeni bir öneride bulunarak; aşiret liderlerinin belirlenmesinde ve seçiminde etkin rol oynanmasını, bu çerçevede aşiret liderlerine devlet tarafından maaş bağlanılmasını istemiştir. Onun Hükümet tarafından uygun görülen önerisi çerçevesinde ilgili aşiret liderlerine maaş tahsis edilmiştir⁷². Eşkıya ile mücadelede kararlı olan Nazım Paşa, askeri metotların dışında nasihat yolunu kullanmayı ihmal etmemiş, bu konuda aşiretler tarafından saygı gören dini liderlerden önemli ölçüde istifade etmiştir⁷³. Alınan bu tedbirler sayesinde baharla birlikte başlayan askeri harekâtlarda olumlu sonuçlar alınmaya başlanmış Dilim, Şammar, Hemund ve

⁶⁷ BOA, *MV*, 140/85, 16 Mayıs 1326 (29 Mayıs 1910). Mükâfat miktarları eşkıyanın niteliğine ve konumuna göre değişiyordu. Mesela, Ben-i Lam Aşireti'nin reislerinden Gadabani için 100 Liralık bir mükâfat ortaya konmuştu. BOA, *M.V.*, 140/85, 16 Mayıs 1326 (29 Mayıs 1910).

⁶⁸ BOA, *DH.MUI*, 1-10/37, lef. 1, 17 Kanun-ı evvel 1325 (30 Aralık 1909).

⁶⁹ BOA, *DH.MUI*, 12-3/21, lef. 1/1, 17-20 Haziran 1326 (30 Haziran-3 Temmuz 1910).

⁷⁰ BOA, *DH.MUI*, 1-10/37, lef. 1/2, 2, 5-9 Haziran 1326 (18-22 Haziran 1910).

⁷¹ BOA, *DH.MUI*, 12-3/21, lef. 1/1, 2, 17-20 Haziran/1 Temmuz 1326 (30 Haziran-3/14 Temmuz 1910).

⁷² Mesela Bağdat Valisi Nazım Paşa ile yapılan görüşmeler neticesinde Şammar aşireti başkanlığına Hamdi Bey tayin edilmiştir. Mazul Aşireti reisi Mücevi Bey'e de devlet tarafından maaş tahsis edilmiştir. BOA, *MV*, 139/15, 18 Şubat 1326 (31 Mart 1910).

⁷³ Nitekim bu uygulamadan kısa süre içerisinde olumlu sonuçlar alınmış, pek çok eşkıya bölgedeki askeri birliklere gelecek teslim olmuştur. BOA, *DH.MUI*, 1-10/39, lef. 23, 16 Mart 1326 (29 Mart 1910).

Barzan eşkıyalarından pek çoğu resmi kolluk güçlerine teslim olmuşlardır.⁷⁴ Bu arada yakalanan veya teslim olan eşkıyaların affedileceği şeklinde bir takım iddialar ortaya atılmıştır. İddialar üzerine Dâhiliye Nezareti'ne başvuran Musul mebusları Fazlı ve Daver Büstani Efendiler, bölge halkının gündeme gelen af meselesi dolayısıyla rahatsızlık içerisinde olduklarını ifade etmişlerdir. Söz konusu iddiaların gerçek dışı olduğu belirten Dâhiliye Nezareti, eşkıyaların derhal sıkıyönetim mahkemelerine sevk edileceklerini, yağmalamış oldukları malların da yetkili makamlarca kayıt altına alınacağını teyit etmiştir.⁷⁵ Ayrıca İran sınırındaki dağlık alanlarda dağılmış halde bulunan diğer eşkıya gruplarının yakalanması için de Bağdat Valisi Nazım Paşa'yla yapılacak olan değerlendirme görüşmeleri sonucuna göre askeri çevirme harekâtlarına devam edileceğini belirterek kararlı tutumunu sürdürmüştür.⁷⁶

Askeri harekâtlardan önemli darbeler yiyen dağlık haldeki Barzan, Hemund, Şammar ve Dilim eşkıyaları, mevsim şartlarının düzelmesiyle birlikte Musul Vilayeti'ne bağlı köylere saldırarak çok sayıdaki köylüyü çoluk çocuk demeden öldürmüşler, hatta Barzan bölgesinde konuşlanmış askeri noktalara bile saldırı düzenlemekten çekinmemişlerdir.⁷⁷ Eşkıyaların varlıklarını göstermek adına gerçekleştirmiş olduğu eylemler bunlarla sınırlı kalmamış, tüccar tarafından Halep'e sevk edilen koyunları gasp etmişler beraberindeki dört çobanı da katletmişlerdir.⁷⁸ Bölgedeki coğrafi şartları çok iyi değerlendirdikleri anlaşılan Barzani eşkıyaları kanlı eylemlerinin ardından İran sınırından kaçmışlardır.⁷⁹ Bu gelişmeler üzerine Nazım Paşa, Hemund ve Barzani eşkıyalarına karşı geniş kapsamlı bir askeri harekât başlatmıştır. Harekât sonucunda Hemund eşkıyasının büyük bir bölümü telef olmuş, sağ kalanlardan 70 ila 80 kişi Süleymaniye'deki sıkıyönetim mahkemesine teslim edilmiş, geriye kalanlar ise İran sınırları dâhiline geç-

⁷⁴ Yapılan askeri harekâttan kurtulamayacağını anlayan Hemund eşkıyasından İbn-i Kemund, amcası ve kardeşleriyle birlikte kendiliğinden teslim olmuştur. Konuya ilişkin bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-10/39, lef. 22, 14 Mart 1326 (27 Mart 1910).

⁷⁵ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/39, lef. 14/2, 31 Mart 1326 (13 Nisan 1910). Dâhiliye Nezareti Musul Vilayeti'ne göndermiş olduğu telgrafla Barzan, Dilim, Hemund eşkıyasından ele geçirilen malların ve hayvanların eski sahiplerine iadesi konusunda özel komisyonlar teşkil edilerek gerekli titizliğin gösterilmesini, bunlardan kaybolan veya telef olanların Hükümet tarafından karşılanmasını istemiştir. BOA, *DH.MUİ*, 1-10/39, lef. 2/1, 31 Mart 1326 (13 Nisan 1910).

⁷⁶ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/39, lef. 14/2, 31 Mart 1326 (13 Nisan 1910).

⁷⁷ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/29, lef. 1, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

⁷⁸ Bu durum üzerine bölge halkı büyük tepki göstermiş, konuyla ilgili şikâyetlerini bir dilekçe ile Meclis-i Mebusan'a göndermişlerdir. BOA, *DH.MUİ*, 1-10/16, lef. 1/1, 10 Mayıs 1326 (23 Mayıs 1910).

⁷⁹ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/29, lef. 1, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910).

rek takibattan kurtulmuşlardır⁸⁰. Askeri harekât sırasında Barzani eşkiyalara da büyük darbe indirilmiştir. Barzani Şeyhi'nin yakın dostu Fakı Abdurahman başta olmak üzere çok sayıda eşkiya ölü, 35 kadar eşkiya ise sağ olarak ele geçirilmiştir⁸¹. Harekâttan kurtulamayacaklarını anlayan Barzani eşkiyasının elebaşlarından çok sayıda kişi kendiliğinden Musul'daki Hükümet güçlerine teslim olmuşlardır⁸². Ancak Barzani Şeyhi Abdüsselam harekâttan kurtularak İran'a kaçmayı başarmıştır⁸³. Böylece Musul ve havalisindeki asayiş büyük ölçüde sağlanmış oldu. Eşkiyanın merkezi konumundaki Barzan bölgesi kaza haline getirilerek güvenlik artırılmıştır. Bağdat Valisi Nazım Paşa, yaklaşık bir yıldır süren eşkiyalık hareketleri sırasında 1327 hanenin eşkiya tarafından harap edildiğini, ahalinin barınma ve gıda ihtiyacının had safhaya ulaştığını, bu sebeple acilen hane başına 25 Lira tutarında bir yardım gönderilmesini talep etmiştir⁸⁴. Nazım Paşa'nın almış olduğu yeni askeri tedbirler sayesinde, hem bölgede güçlkle temin edilen asayişin devamlılığı sağlanmış, hem de yaklaşık bir yıldır bölge halkını oldukça rahatsız eden Barzani meselesine son verilmiş oldu⁸⁵. Bölgede huzur ve asayiş ortamı tesis etmede kararlı görünen Nazım Paşa, Barzani eşkiyalarından sonra Hemund eşkiyaları üzerine yeni askeri harekât düzenlemiştir. Yaklaşık iki ay kadar süren bu harekâtın ardından Ağustos başlarında Hemund eşkiyaların çoğu ölü olarak ele geçirilmiş, 400 kadar Hemund eşkiyası askeri birliklere teslim olmuşlardır. Bölgede uzun yıllardır sıkıntısı çekilen otorite boşluğunu dolduran Nazım Paşa'nın çalışmalarıyla Hemund meselesi de ortadan kaldırılmış oldu⁸⁶. Yaşanan bu olumlu gelişmeleri takdir ve şükranla karşılamış olan Hükümet, Harbiye Nezareti vasıtasıyla Nazım Paşa'yı kutlamış ve taltif edilmesi için gerekli çalışmaları başlatmıştır⁸⁷.

Sağ olarak ele geçirilen eşkiyaların yargılanmaları Süleymaniye ve Musul'da tesis edilmiş olan sıkıyönetim mahkemelerinde gerçekleştirilmiştir.

⁸⁰ Bu durum üzerine Hariciye Nezareti ile durum değerlendirmesinde bulunan Nazım Paşa, İran Hükümeti ile temasa geçilerek Hemund eşkiyalarının iadesi konusunda gerekli diplomatik önlemlerin bir an evvel alınmasını istemiştir. BOA, *DH.MUI*, 1-10/29, lef. 11, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

⁸¹ BOA, *DH.MUI*, 1-10/29, lef. 10, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

⁸² BOA, *DH.MUI*, 1-11/15, lef. 5, 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910).

⁸³ BOA, *DH.MUI*, 1-10/29, lef. 11, 10, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910).

⁸⁴ Nazım Paşa'nın yardım önerisi Hükümet tarafından uygun görülmüştür. Ancak söz konusu yardımın bütçede karşılığı olmaması nedeniyle hane başına 25 Lira yerine yardıma en fazla muhtaç durumdaki hanelere yardım yapılması ve bu iş için toplam 1000 Lira kadar bir paranın tahsis edilmesine karar verilmiştir. BOA, *DH.MUI*, 1-11/15, lef. 3/2, 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910).

⁸⁵ BOA, *DH.MUI*, 1-11/15, lef. 5, 26 Mayıs 1326 (8 Haziran 1910).

⁸⁶ BOA, *DH.MUI*, 1-11/19, lef. 2, 21 Temmuz 1326 (3 Ağustos 1910).

⁸⁷ BOA, *DH.MUI*, 1-11/19, lef. 3, 27 Temmuz 1326 (9 Ağustos 1910).

Bu arada firari Barzani Şeyhi Abdüsselam ve yanındaki eşkıyalar Dâhiliye Nezareti'ne dilekçe ile başvurarak yapmış oldukları eylemlerden dolayı pişman olduklarını ve şartlarının kabulü halinde en kısa zamanda Hükümet güçlerine teslim olmak istediklerini bildirmişlerdir. Ancak onların bu talebi ciddiye alınmamıştır⁸⁸. Yargılamalar devam ederken Barzani eşkıyalarına yönelik af konusu gündeme getirilmiştir⁸⁹. Ancak Dâhiliye Nezareti bu hususta alınmış resmi bir kararın bulunmadığını ifade ederek söylentilerin önünü almaya çalışmıştır⁹⁰.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Nazım Paşa, Bağdat'a geldikten sonra kısa süre içerisinde asayişin temin etmiş, bölge halkını canından bezdiren eşkıyalık olaylarına son vermiştir. Irak bölgesindeki tüm vali ve mutasarrıfların tayin, azil ve denetlemelerinden sorumlu olarak adeta koordinatör bir bölge valisi konumunda olan Nazım Paşa, sükûnetin sağlanmasının ardından bölgenin gelecekteki yönetim şekliyle ilgili önemli tespit ve tekliflerde bulunmuştur. Ona göre stratejik öneminden dolayı oldukça hassas bir konumda olan Irak bölgesinde dirayetli ve yetenekli kişilerin vali olarak atanması adeta bir zorunluluk halini almıştır. Vekâletle valilik makamlarının ve diğer yönetim birimlerinin yürütülmesi kesinlikle doğru değildir⁹¹. Bölgede görev yapan pek çok mutasarrıf ve kaymakamın aciziyet içerisinde olduğunu iddia eden Nazım Paşa, bunlar için derhal gereğinin yapılmasını istemiştir. Ayrıca emekliliği gelmesine, kendisinin de bu konuda ısrarcı olmasına rağmen⁹² Dâhiliye Nezareti tarafından mesleki tecrübesi ve uzun yıllar bölgede görev yapmış olması dolayısıyla görevinde bırakılan⁹³ Musul Valisi Fazıl Paşa'nın derhal görevden alınmasını, yerine genç ve

⁸⁸ BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 3/2, 29 Mayıs 1326 (11 Haziran 1910).

⁸⁹ Af konusunun gündeme gelmesi üzerine Barzani eşkıyalarının yakınları Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek tutuklu bulunanların bir an evvel tahliye edilmelerini talep etmişlerdir. BOA, *DH.MUİ*, 1-11/37, lef. 3, 12 Eylül 1326 (25 Eylül 1910).

⁹⁰ Nazım Paşa bu görüş ve önerilerini bizzat Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 17 Temmuz 1910 tarihli şifreli telgrafında açıkça belirtmiştir. Nazım Paşa'nın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 1, 4 Temmuz 1326 (17 Temmuz 1910).

⁹¹ BOA, *DH.MUİ*, 1-11/37, lef. 1/1, 2/1, 19 Ağustos 1326 (31 Ağustos 1910).

⁹² Nazım Paşa bu görüş ve önerilerini bizzat Dâhiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu 17 Temmuz 1910 tarihli şifreli telgrafında açıkça belirtmiştir. Nazım Paşa'nın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 1, 4 Temmuz 1326 (17 Temmuz 1910).

⁹³ Fazıl Paşa, eşkıyalık olaylarının bastırılmasının ardından sağlık nedenleri dolayısıyla Musul Valiliği görevinden ayrılıp emekli olmak istediğini resmi yazıyla Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Söz konusu yazının sureti için bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 8, 20 Mayıs 1326 (3 Haziran 1910).

⁹⁴ BOA, *DH.MUİ*, 1-10/29, lef. 1/1, 24 Mayıs 1326 (7 Haziran 1910).

enerjik bir valinin tayin edilmesini istemiştir⁹⁴. Onun bu uyarıları doğrultusunda Fazıl Paşa görevden alınarak yerine Mirliya Tefvik Paşa Musul Valisi olarak tayin edilmiştir⁹⁵.

V

Nazım Paşa'nın Azledilmesi

Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde parti başkanı olması ve parti işlerine ağırlık vermesi nedeniyle İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nde küçük bir değişikliğe gidilmiş, önde gelen İttihatçılardan Halil Bey (Menteşe) Dâhiliye Nazırı olmuştu⁹⁶. Ancak Talat Bey, Dâhiliye Nazırlığı görevinden ayrılmadan önce Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın azledilmesi yönünde görüş belirtmişti. Talat Bey'in bu kararı almasında Nazım Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sorunlar yaşamaması etkili olmuştur. Yeni Dâhiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) bakanlığının ilk icraatı olarak, Talat Bey'in görüşü doğrultusunda, kanun dışı bir takım hareketlerde bulunması nedeniyle hakkında Meclis-i Mebusan'da soru önergesi verilmiş olan Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın görevine son vermiştir⁹⁷. Halil Bey (Menteşe), 15 Mart 1911'de Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya göndermiş olduğu dört sayfalık fezlekesinde VI. Ordu Kumandanı ve Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın görevden azledilme gerekçelerini ve hakkındaki şikâyetleri şu şekilde sıralamıştır:

1- Oldukça geniş yetkilere sahip olan Nazım Paşa VI. Ordu bünyesinde görev yapan erkân, ümera, zabitan ile Bağdat Vilayeti'nde görevli memurlar içerisinde erkân ve ahlakça istihdama layık olmayanlara işten el çektirmiş ancak yerlerine atamış olduğu kimseler için gerekli hassasiyeti gösterememiştir. Paşa, benzer uygulamalarına asayiş ve güvenlik konularında kendisine bağlı durumdaki Musul ve Basra vilayetlerinde devam etmiş, böylece nüfuz ve yetkilerini aşip keyfi uygulamalarda bulunarak adalet

⁹⁴ BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 1, 4 Temmuz 1326 (17 Temmuz 1910). Nazım Paşa, Bağdat'a geldiği andan itibaren Musul Valisi Fazıl Paşa'nın kendisiyle sık sık görüşerek sağlık sorunlarından dolayı emekli olmak istediğini söyleyip durduğunu, dolayısıyla artık görevden el çektirilmesinin bir zaruret halini aldığını Dâhiliye Nezaretü'ne göndermiş olduğu çok sayıdaki telgraflarında özellikle belirtmiştir. Nazım Paşa'nın ilgili yazıları için bkz. BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 3,4, 26-27 Mayıs 1326 (19-20 Haziran 1910).

⁹⁵ BOA, *DH.MUİ*, 1-11/15, lef. 2, 19 Haziran 1326 (2 Temmuz 1910).

⁹⁶ T. Zafer Tunaya, *a.g.e.*, C.III, s. 103-104; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 86.

⁹⁷ *Tanin*, 913, 6 Mart 1327(19 Mart 1911).

kavramını zaafa uğratmıştır. Bu husus bölge halkı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen çok sayıdaki şikâyet dilekçelerinde açıkça belirtilmiştir.

2- Nazım Paşa, askeri harekâtlar sırasında ele geçirilen ve cinayetle suçlanan Dilim eşkıyasından 14 kişiyi hiçbir kanuni gerekçeye dayanmadan salıvermiştir. Yine eşkıyalık hareketlerinde bulunduğu için idama mahkûm edilen bir kişinin Nazım Paşa tarafından affedilmiş olması halk arasında büyük bir memnuniyetsizliğe neden olmuştur.

3- Bağdat Adliyesi'nde aleni işkence yapıldığına dair ortaya atılan iddiaları araştırmak üzere tahkike gelen Vilayet Savcı Yardımcısı Abdülvahid Efendi küçük düşürülerek tevkif edilmiş ve alenen işkenceye maruz bırakılmıştır. Ayrıca Bağdat Bîdayet (Asliye) Mahkemesi üyesi Süleyman Efendi'nin evi basılarak tahrip edilmiştir.

4- Nazım Paşa'nın Belediye'de istihdam edilen uşağı, bir şahsı darp etmiştir.

5- Nazım Paşa, Bağdat'ta 70.000 Lira değerinde serveti bulunan Sarah isimli nişanlı bir Ermeni kızını, Sevren isimli bir uşağıyla evlendirmek istemiştir. Bu doğrultuda Sarah'ın akrabası olup aynı zamanda ikamet etmekte olduğu hanenin sahibi olan, 12 yıl önce iflas ederek henüz iade-i itibar etmemiş, hatta şimdiye kadar devlet hizmetinde dahi bulunmamış Sirup İskenderiyan'ı 4.000 Guruş maaşla Nehir İdareleri Müdürlüğü'ne tayin etmiştir. Bunun karşılığında kendisinden Sarah'ı evliliğe ikna etmesini istemiştir⁹⁸. Sarah'ın nişanlısı Nevom Enderyan, Nazım Paşa tarafından baskı altında tutulmuş, askerlikle ilgisi olmamasına karşın silah altına alınarak Basra'ya sevk edilmiştir. Ancak Enderyan, ilerleyen günlerde buradan firar etmiştir. Sarah, nişanlısının can güvenliği için Dâhiliye Nezareti'ne dilekçe göndermiştir. Bu durum üzerine harekete geçen Dâhiliye Nezareti, konuyu Adliye, Maliye, Harbiye Nezaretlerine bildirerek konuyla ilgili soruşturma başlatılmasını talep etmiştir. Adliye Nezareti, yapılan soruşturmanın ardından hazırlamış olduğu tezkeresinde Nazım Paşa hakkında ortaya atılan bu küçültücü iddianın gerçek olduğuna kanaat getirmiştir⁹⁹. Söz konusu tezkerede ayrıca Nazım Paşa'nın Bağdat'ta göreve başlamasını müteakip, vilayete davet ettiği aşiret reislerinin 1907 senesi sonuna kadar olan ticari borçlarına

⁹⁸ Sirup İskenderiyan göreve başlayabilmesi için gerekli olana muvafakati alamamış, mahalli ticaret mahkemesi tarafından iflasına karar verilmiş ve hakkında çıkartılan icra kararı nedeniyle Bağdat'tan firar etmek zorunda kalmıştır. BOA, *İMM*, lef. 3, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

⁹⁹ BOA, *İMM*, lef. 3, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

af getirdiği, 40–50 yıldır uygulanmakta olan ziraat usulünü lağvettiği, bunun sonucunda 1911 yılında yalnızca Divaniye Sancağı ve söz konusu sancağa bağlı Şamiye, Semaviye kazaları ile Kербela Sancağı'na bağlı Hindiye kazalarında hazinenin 30.000–40.000 Lira civarında zarar etmesine sebep olduğu iddia edilmiştir¹⁰⁰.

6- Nazım Paşa'nın keyfi uygulamalarından rahatsız olanlar, seslerini duyurmak amacıyla gazetelere çok sayıda mektup göndermişlerdir. Bu durum karşısında oldukça öfkelenen Nazım Paşa, kimlerin hangi gazetelere ve hangi yazarlara mektup gönderdiklerinin tespiti için postane görevlilerini sorguya aldırılmış, postaneye bir polis göndererek Şam'da yayınlanan El-Muktebis Gazetesi'nin kimler adına geldiğini tahkik ettirmiş, böylece halkın haber alma özgürlüğünü engelleyerek posta idaresi hakkında suizan oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu husus bizzat Bağdat Posta ve Telgraf Müdürü tarafından Dâhiliye, Maliye Nezaretleri ile Sadaret makamına gönderilen telgraflarla açıkça beyan ve ihbar edilmiştir¹⁰¹.

7- Nazım Paşa hakkında yapılan bu şikâyetlere karşı Bağdat Defterdarlığı, Vilayet Meclis İdaresi ve Bağdat Ticaret Odası üyeleri tarafından gönderilen telgraflarda ise; söz konusu şikâyet ve ihbarların tamamıyla gerçek dışı olduğu belirtilmiş, Irak bölgesinde Nazım Paşa'nın gelişiyile birlikte uzun süredir özlemi çekilen huzur ve asayiş ortamının sağlandığı, ticaret ve ziraat gelirlerinde büyük artışlar yaşandığı belirtilmiştir¹⁰².

Nazım Paşa, Halil Bey'in (Menteşe) yukarıda belirtmiş olduğumuz fezlekesinin Sadaret makamınca aynı gün onaylanmasının ardından, 15 Mart 1911 tarihli İrade ile görevinden azledilmiştir¹⁰³. Söz konusu İrade'nin gerekçe kısmında Nazım Paşa'nın azledilme sebepleri şu şekilde sıralanmıştır: Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın leh ve aleyhinde pek çok işaret ve şikâyet bulunmaktadır. Bu nedenle Nazım Paşa hakkında Adliye, Maliye, Harbiye Nezaretleri tarafından sürdürülen tahkikatlar, konuya ilişkin Dâhiliye Nazırı Halil Bey'in (Menteşe) dört sayfalık fezlekesi, Bağdat Adliye Müdüriyeti'nden ve bölgedeki ordu mensupları adına Erkan-ı Harp Kaymakamı Ali Kemal Bey tarafından çok sayıda imza ile gönderilen telgraflar ile Pa-

¹⁰⁰ BOA, İMM, lef. 3, 4, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

¹⁰¹ BOA, İMM, lef. 5, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

¹⁰² BOA, İMM, lef. 6, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

¹⁰³ Nazım Paşa'nın azledildiğine dair İrade-i Seniyye sureti için bkz. BOA, İMM, lef. 1, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911).

şa'nın leh ve aleyhinde gelen diğer birçok telgraf dikkate alındığında; Nazım Paşa'nın yetkisi dışında bazı keyfi muamelelerde bulunarak hal ve hareketlerini beğenmediklerini mahkûm, istediği kişileri ise tahliye etmek suretiyle adalet kavramını zaafa uğratacak bazı yolsuzluklarda bulunduğu anlaşılmaktadır. Ali Kemal Bey ile Bağdat Adliye Müdürü'nün Nazım Paşa görevden alınmadığı takdirde toplu halde istifa edeceklerini vurgulamış olmaları telgrafların ciddiyetini ve önemini artırmaktadır. Bu sebeple Nazım Paşa'nın derhal Valilik ve Ordu Kumandanlığı görevlerinden alınması hususunda Dâhiliye Nezareti tarafından gereğinin yerine getirilmesi ve yeni vali atanana kadar Bağdat Valiliği ve Ordu Kumandanlığı görevinin Bağdat'ta bulunan Ferik Yusuf Paşa tarafından vekâleten idaresi uygun görülmüştür¹⁰⁴. Halil Bey (Menteşe), azil kararını iki gün sonra Nazım Paşa'ya bizzat tebliğ etmiştir¹⁰⁵. Nazım Paşa gibi başarılı ve bölge halkı tarafından çok sevilen bir valinin azil kararında yer alan gerekçelerin inandırıcılığı ve görevden alınmayı gerektirip gerektirmediği konusu tartışılmaya değerdir. Kanaatimizce azil kararının alınmasında resmi yazışmalara yansımayan başka faktörlerin varlığı söz konusudur. Bu faktörlerin başında Nazım Paşa'nın 31 Mart Olayı sırasında Hareket Ordusu'na karşı çıkmış olması nedeniyle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yaşadığı ve takip eden yıllarda da devam ettiği anlaşılan gerginlik gelmektedir. Dolayısıyla Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın II. Meşrutiyet Dönemi'nin en belirgin özelliklerinden olan ve neredeyse kan davası haline getirilen iç siyasal çekişmelerin kurbanı olduğunu rahatlıkla iddia edebiliriz.

VI

Nazım Paşa'nın Azledilmesine Tepkiler

Bağdat'ta gelmesinin ardından bölge halkını canından bezdiren eşkiyalık olaylarına son vererek huzur ve güvenlik ortamını tesis etmeyi başaran, bölgedeki ticari ve zirai faaliyetlerin gelişmesine önayak olarak hazine gelirlerinde gözle görülür derecede büyük bir artış sağlayan, Bağdat'ta bugün bile en çok özlem duyulan konuların başında gelen birlik, beraberlik ve dinler arası hoşgörüyü gerçekleştirerek halk arasında *Nazım el Irak* adıyla

¹⁰⁴ BOA, İMM, lef. 2, 14 Rebiülevvel 1329/ 2 Mart 1327 (15 Mart 1911). Ayrıca bkz. *Tanin*, 913, 6 Mart 1327(19 Mart 1911).

¹⁰⁵ Dâhiliye Nazırı Halil Bey'den Bağdat Valisi Nazım Paşa'ya gönderilen yazı şu şekildedir: *Görülen zaruret üzerine vilayet-i memurin-i âlilerin hitamı ve Vilayet Vekâleti'nin orada bulunan Ferik Yusuf Paşa hazretlerine tevdi Meclis-i Vükela kararıyla şeref sadır olan İrade-i Seniyye-i mülikâne iktizasından hareketle vekil-i müşarünileyhe tevdi umur buyrulması babında*. BOA, DH.MTV, 32/22, lef. 71, 4 Mart 1327 (17 Mart 1911).

anılan Nazım Paşa'nın görevden alınması Bağdat halkı tarafından çok büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim Paşa'nın görevden alındığı haberlerinin duyulması üzerine, galeyana gelen çok sayıda kişi o sırada rahatsızlığı nedeniyle istirahat etmekte olan Nazım Paşa'yı evinden çıkartıp makam arabasına bindirmişler, hatta bağlı atları çözüp arabayı bizzat kendileri taşıyarak vilayet önüne getirmişlerdir. Halk da akın akın vilayet önünde toplanmaya başlamıştır. Kısa süre içerisinde şehrin merkezinde yaklaşık 50.000 kişiye ulaşan kalabalık Nazım Paşa'nın görevde kalması amacıyla gösteriler düzenleyerek nümayişlerde bulunmuşlardır. Kalabalığın etkisiyle çarşı ve pazarlar kapatılmış, esnaf da kepenk indirerek tepkisini ortaya koymuştur¹⁰⁶. Bu gösterilerle yetinmeyen kalabalık, telgrafhanelere koşarak İstanbul'u adeta telgraf yağmuruna tutmuşlardır. Irak bölgesinde yaşayan farklı din ve mezhep mensupları, kamu yöneticileri, kamuda çalışan resmi görevliler, Belediye Reis Vekili, Bağdat Umum Ahali Vekilleri, Bağdat Umum Müntehap Vekilleri, Ahali Vekilleri ve münferiden çekilen sayısız telgraflarla Hükümet'in azil kararı protesto edilmiştir.

Bağdat Ermeni Patrik Vekili İspikos Efendi Sadaret makamına göndermiş olduğu telgrafta; Merhum Midhat Paşa'nın yegâne varisi olarak kabul ettikleri Nazım Paşa'nın Bağdat'taki hayırlı icraatları ve bayındırlık hizmetleri Irak ahalisinin ve Ermeni Cemaati'nin şükranlarını kazandığını; Paşa hakkında çıkartılan iddiaların aslı astarının olmadığını ifade ederek bölge halkının selameti için azil kararının yeniden gözden geçirilmesini istemiştir¹⁰⁷. Bağdat Hahambaşısı Davut Papa ve Musevi Cemaati Reisi Aziz Levi tarafından Sadaret makamına çekilen telgrafta; Nazım Paşa'nın Bağdat'a teşrihiyle birlikte Meşrutiyet'in temel ilkeleri olan adalet, eşitlik ve emniyet hususlarının hayata geçirildiğini, din ve mezhep ayırımının yapılmadığını, memleket içerisinde özel bekçiler eşliğinde bile huzuru yakalayamamış olan Musevi Cemaati'nin Paşa'nın gelişiyile birlikte şehir merkezi dışındaki terkedilmiş yerlerde bile güvenli bir şekilde yaşamaya başladığını ifade etmiştir. Aziz Levi ilgili telgrafının devamında; bu güzel gelişmelere karşın bir kısım basında Nazım Paşa aleyhinde çıkan yalan-yanlış haberleri burada tekzip ettiklerini ve Paşa'nın görevde kalması için gerekli tedbirlerin bir an evvel alınmasını istirham ettiklerini belirtmiştir¹⁰⁸. Bağdat Keldani Patriği

¹⁰⁶ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 15, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911).

¹⁰⁷ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹⁰⁸ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 7 Mart 1327 (20 Mart 1911).

Vekili Başpiskopos Stefan, Ermeni Katolik Patriği Vekili Kayliyos, Süryani Katolik Patriği Vekili Salabiye, Rum Katolik Patriği Vekili Romatinov tarafından Sadaret makamına çekilen ortak telgrafta; Nazım Paşa'nın, bölgedeki bütün Gayr-i Müslim unsurlara Meşrutiyet'in gerektirdiği adalet, hoşgörü ve eşitlik ilkelerinden taviz vermeden sevgiyle yaklaşarak onların takdirini kazandığı belirtilmiştir. Söz konusu telgrafın devamında Nazım Paşa'nın istibdat taraftarları, bölgedeki huzur ortamından rahatsız olanlar ve karışıklıktan kendilerine menfaat çıkartmak isteyenler tarafından şikâyet edildiği, insani duygulardan uzak olan söz konusu şikâyetlerin hiçbirisinin doğru olmadığı iddia edilmiştir. Bu nedenle emniyet, hürriyet, eşitlik gibi ana hususları dikkate alarak refah içinde yaşamalarına sebep olan Nazım Paşa'nın görevine devam etmesi ve Bağdat'ta yaşayan bütün Gayr-i Müslim halkın kendisinden mahrum bırakılmaması istenmiştir¹⁰⁹. Bağdat'ın önde gelenlerinden Müntehap Hafirizade Yasin, Fibarizade Seyit Ali, Müderris Mehmet Sait, Hahambaşı David, Aza Abdülcabbar, Salih, Musevi Ruhani İbrahim ve Musevi Ruhani azasından Muşi, Tüccardan Muşi Abar, Müftüzade Esseyit Mahmut Kamil adıyla Sadaret makamına gönderilen bir başka ortak telgrafta; Nazım Paşa hakkında verilen azil kararının geri alınması istenmiş, aksi takdirde istekleri yerine gelinceye kadar telgrafhaneden ayrılmama kararı aldıkları belirtilmiştir¹¹⁰. Bağdat Belediye Reis Vekili İsmail, Belediye azaları Halil, Mehmet Salih, Mahmut, Reşid, Abdürezzak, Belediye Tabibi Tevfik, imzalarıyla Sadaret makamına çekilen dört sayfalık telgrafta oldukça dikkat çekici şu ifadeler yer verilmiştir: Meşrutiyet ile istibdat devrinin kötü alışkanlıkları ortadan kalkacak, cehalet ve kargaşa yerine emniyet, adalet ve huzur gelecek, memleketlerimiz bayındır olacak, herkes mesut bir şekilde yaşayacaktı. Ne var ki II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan tesis edilerek bir buçuk sene geçtiği halde Irak'ta bunların bir zerresi dahi vücuda getirilemediği için bütün Iraklılar mutsuzluğa terkedilmişti. İşte tam da bu ümitsizlik ortamında, askeri kudreti ve siyasi otoritesi Avrupa ve ülkemizde malum olan Nazım Paşa, Hükümetimiz tarafından Bağdat'a gönderildi. Onun gelişinden sonra yerleşik ve göçebe halk, kendisinden önce Bağdat'ta görev yapmış olan valilerin hiç birisinin idrak edemediği saadet ve selamete kavuşmuştur. Bununla yetinmeyen Nazım Paşa orduyu yeniden teşkil etmiş¹¹¹, memleketi tamir

¹⁰⁹ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹¹⁰ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹¹¹ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 1, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

ve ıslah etmiş, yeni mektepler, hastaneler, icra haneler, kırsallar, ordugâhlar tesisine başlamıştır. Akşamları saat 24'den sonra patlayan silah sesleri her dakika kalplerimize korku salar ve saat 1'den sonra komşusuna gitmek üzere evlerinden çıkanlar eşkıyalar tarafından ya gasp edilir ya da öldürülürlerdi. Nazım Paşa'nın otoriter yönetimi ve hiç kimseyi ayırt etmeden gösterdiği şefkatli tavırları sayesinde memleketimizin her tarafında kısa sürede bu silah sesleri ve eşkıyalık hareketleri gitmiş yerine huzur, adalet ve sükûnet gelmiştir. Daha önceden adaletsizlik ve otorite boşluğu yüzünden Hükümet'e başkaldırmış olan göçebe aşiretler bile silahlarını terk ederek akın akın Bağdat'a gelmişler ve Nazım Paşa'nın adaletine sığınmışlardır. Bu ortamda Nazım Paşa'dan gördükleri saygı, hürmet ve adalet aşiretlerin devlete olan bağlılık duygularının artmasına neden olmuştur. Bağdat'ın her tarafında adalet ve hâkimiyet sağlandığı için insanlar artık rahatlıkla seyahat edebilir hale gelmişlerdir¹¹². Bu sayede Irak'ta ticari ve zirai faaliyetler serbestçe yapılabilir hale gelmişti. Bu olumlu gelişmeler nedeniyle gümrük gelirleri önceki yıla oranla 1000 Liralık bir artış göstermiştir. Emniyet ve asayişin sağlanması nedeniyle suç işleme oranlarında büyük bir düşüş buna paralel olarak mahkemelerde görülen davalarda fevkalade azalma görülmüştür. Ayrıca İngiltere'den sipariş edilen vapurlar sayesinde Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde hem seyr-ü sefain gerçekleşmiş hem de postaların ulaşım süresi eskisine oranla oldukça kısalmıştır. Merhum Midhat Paşa gibi *Nazım el Irak* namıyla büyük bir saygı gören Nazım Paşa'nın bu hayırlı icraatlarını kendi şahsi menfaatlerine uygun bulmayan birtakım kinci ve art niyetli kişiler, Paşa aleyhinde İstanbul'da faaliyette bulunmuşlar, Şam'da yayınlanmakta olan El-Muktebis gibi bazı menfaatçi gazetelerde bir takım olumsuz yazılar yayınlamışlardır. Bu yayınları ve adı geçen gazeteyi şiddetle tekzip ediyoruz. Bağdat'ta yaşanan bu güzel gelişmeleri idrak edemedikleri anlaşılacak bir kısım Mebuslarımızın onlara iştirak etmişlerini ise büyük bir teessüfle karşılıyoruz¹¹³. Bu sebeple Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Vükelâ'dan oldukça başarılı bir Vali olan Nazım Paşa'nın iyi niyetinden, askeri ve siyasi otoritesinden istifadeye devam edebilmek için görevde kalmasının sağlanmasını istirham ediyoruz¹¹⁴. Umum Müntehap Vekilleri Reisi ve yardımcı adıyla Sadaret makamına çekilen telgrafta; Nazım Paşa hakkında çıkartılan yalan haberlere karşı halkın büyük bir tepki gösterdiği belirtilmiş

¹¹² BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹¹³ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 3, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹¹⁴ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 4, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

ve Hükümet'in bu haberleri dikkate almaması istenmiştir¹¹⁵. Ahali Vekilleri adına Reis Vekili Abdülkadir Efendi'den Nazım Paşa'nın resmen görevden alınmasından birkaç gün önce Sadaret makamına çekilen telgrafta; yaklaşık beş günden beri telgrafhanede bir cevap beklediklerini, daha önceki valilerden Midhat Paşa döneminde gerçekleştirilen modernleşme çabalarının devamının Nazım Paşa ile yeniden hayata geçirildiği, Irak'ın kalkınma hamlesine sed çekmek anlamına gelen iddialar yüzünden bütün Iraklıların adeta kahrolduğu, Meşrutiyetperver Nazım Paşa gibi azimli ve aktif bir valinin görevden alınmak istenmesinin vatanın bütünlüğüne, milletin selametine kastedilmiş bir eylem olduğu görüşü ortaya atılmıştır. Abdülkadir Efendi telgrafının devamında; II. Abdülhamit döneminde menfaatlerini sürdürenlerin Nazım Paşa'nın azledilmesiyle kendilerine fayda temin edeceklerini sandıklarını, milletin hukukuna tecavüz edebileceklerini zannettiklerini iddia etmiştir. Bu durumu Irak halkına yönelik bir darbe olarak değerlendiren Abdülkadir Efendi, Bağdat'taki bütün ahalinin bu darbenin karşısında ve Nazım Paşa'nın yanında olduğunu belirterek telgrafına son vermiştir¹¹⁶. Bağdat Umum Müntehap Vekili Reisi Abdülkadir, Reis Vekili Abdurrahman tarafından Sadaret'e çekilen iki farklı telgrafta; İstanbul'da yayınlanan *Tanin* ve Suriye'de yayınlanan *El-Muktebis* gazetelerinde Nazım Paşa hakkında çıkartılan yalan haberler nedeniyle yaklaşık 50.000 kişinin kanunların dışına çıkmadan bir gösteri yaptığını, kendilerinin toplanan bu insanların hukukunu savunmak ve Hükümet'le görüşmelerde bulunmak amacıyla seçilen 52 kişilik vekiller arasında olduklarını belirtmişlerdir. Abdülkadir ve Abdurrahman Efendiler ilgili telgraflarının devamında; Nazım Paşa'nın söz konusu gazetelerin iddia ettiği gibi kötü işlere karışmadığını, aksine Bağdat'ta çok önemli işlere imza atıp halkın büyük sevgisini kazandığını, Bağdat'ta bütün ahalinin telgraf başında Hükümet'ten gelecek olan olumlu haberi beklediklerini ifade etmiştir¹¹⁷. Hindiyeye Kazası aşiret liderleri ile Bağdat'ta bulunan Şeyh Ali Süleyman ve eşkıyalık olayları sırasında Nazım Paşa ile karşı karşıya gelmiş bulunan Arap Dilim Aşireti liderleri tarafından gönderilen telgraflarda, Midhat Paşa ile mukayese edilen Nazım Paşa'nın görevinde kalmasının bölge için daha hayırlı olacağı ifade edilmiştir¹¹⁸. Bağdat'ın Hile Kazası ahali adına Abdülkerim Efendi tara-

¹¹⁵ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 17, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹¹⁶ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹¹⁷ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 4, 27 Şubat 1326 (12 Mart 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 6,7, 6 Mart 1327 (19 Mart 1911).

¹¹⁸ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

findan Sadaret makamına gönderilen telgrafta dikkat çekici şu ifadelere yer verilmiştir: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği ve VI. Ordu kumandanlığı sayesinde Irak bölgesinde asayiş ve güvenlik sağlanmış, öyle ki Irak artık İstanbul'dan bile daha fazla güvenli bir bölge haline gelmiştir. Yaşanan bu saadet ortamı Iraklılara çok mu görüldü ki Nazım Paşa görevinden azledilmek isteniyor¹¹⁹? Münferiden çekilen bir telgrafta ise gerek bayındırlık hizmetleriyle, gerek tarım alanında reform sayılabilecek uygulamalar başlatmasıyla ve gerekse eşkıyalık hareketlerini ortadan kaldırarak Irak'ın kötü kaderini değiştiren Nazım Paşa hakkında çıkartılan yolsuzluk haberlerinin bölge halkı üzerinde çok büyük üzüntülere sebebiyet verdiği belirtilmiştir¹²⁰.

Nazım Paşa'nın azledilmesi olayına bölgede yaşayan Müslüman ve Gayr-i Müslim unsurlar, aşiret reisleri, Belediye meclis üyeleri gibi sivil toplum kuruluşları dışında bölgede görev yapan sivil ve askeri devlet görevlilerinden de tepki gelmiştir. Hile Kaymakam Vekili Reşid, Mal Müdürü Abdülkadir, Tahrirat Kâtibi Abbas, Müftü Abdülhak Efendi, Belediye Reisi Akil Efendi ve beş aza tarafından Padişah Mehmed Reşad'a çekilen telgrafta; Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği'ne tayiniyle birlikte Irak'ın her tarafında emniyet ve asayişin sağlandığını, VI. Ordu'ya çeki düzen verildiği, Paşa'nın sağduyulu yaklaşımıyla bölge aşiretleri arasındaki pek çok meselenin hatta çok sayıdaki kan davalarının bile ortadan kaldırıldığı, *El Muktebis* ve *El-İntikad* gazetelerinde Paşa hakkında çıkartılan yalan yanlış haberlerin kesinlikle doğru olmadığı belirtilmiş, Paşa'nın görevden alınmasının Meşrutiyet'in ilerici yönetim anlayışıyla bağdaşmadığı vurgulanmış, bu sebeple adı geçen gazetelerin yasaklanması talep edilmiştir¹²¹. Bağdat'taki VI. Ordu mensupları arasında rütbeleri Kolağası, Mülazım, Yüzbaşı, Tabip Binbaşı, Kaymakam, Miralay olan yaklaşık 90 asker tarafından ordu adına Sadaret'e gönderilen telgrafta; Nazım Paşa'dan önce Bağdat'ta görülen asayiş problemleri nedeniyle sivil halk kadar ordu mensuplarının da büyük ızdıraplar çektiği, orduda yaşanan başboşluğun ve disiplinsizliğin Nazım Paşa'nın otoriter yönetimi ile ortadan kalktığı bu nedenle Nazım Paşa'nın görevinde bırakılmasının bölgenin geleceği açısından bir zorunluluk olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu askerler telgraflarının devamında Nazım Paşa'nın

¹¹⁹ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 17, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹²⁰ BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 6, 1 Mart 327 (14 Mart 1911).

¹²¹ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 13, 28 Şubat 326 (13 Mart 1911).

azledilmesi durumunda mevcut görevlerinden toplu halde istifa edeceklerini belirtmekten çekinmemişlerdir¹²².

Dâhiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe), telgrafhanelerde kendilerinden cevap bekleyen Bağdatlılara vermiş olduğu cevapta; gönderilen telgrafların görüldüğünü, Nazım Paşa hakkında ortaya atılan şikâyet ve iddiaların araştırıldığını ancak Hükümet tarafından alınan azil kararına müdahale edilecek her türlü eylemden ve tezahürattan kesinlikle uzak durulmasını, herkesin işi ve gücü ile uğraşmaya devam etmesini, Hükümet'in icraatlarına inanmalarını ve güven duymalarını istemiştir¹²³.

Nazım Paşa'nın görevde kalması amacıyla yaklaşık 50.000 kişinin toplanıp gösteriler düzenlemesi, İstanbul'a çekilen yüzlerce protesto telgrafları, kışkırtma sonucu gerçekleştirilmiş basit bir eylem olarak değil, Bağdat'ta bu tarihe kadar görülen en büyük sivil toplum hareketi olarak değerlendirilmelidir. Bağdat'ta yaşanan böylesine geniş çaplı bir sivil toplum hareketinin oluşumunda II. Meşrutiyet'in getirmiş olduğu yeni devlet ve toplum anlayışının yanı sıra Vali Nazım Paşa'nın Bağdat'ta bugün bile en çok özlem duyulan konuların başında gelen değişik etnik kimliğe sahip gruplar arasındaki barış ve dinler arası hoşgörüyü tesis edebilmesinin önemli rolü olmuştur.

Önceki yıllarda pek fazla görülmemiş bu hassas durum üzerine Bağdat Vali Vekili Yusuf Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vererek gösterilerin tehlikeli boyutlara ulaşmadan gerekli önlemlerin bir an önce alınmasını istemiş, aksi halde sorumluluğun kendisinde olmayacağını belirtmiştir¹²⁴. Yusuf Paşa, Bağdat'tan göndermiş olduğu raporlarda olayların bu denli büyümesine gerekçe olarak Bağdat'ta görev yapan Polis Müdürü Kolağası Rıza Efendi, Gümrük İdaresi Müdürü Vefik Bey ile Bağdat Hahambaşısı Davut Papu Efendi'nin ahaliyi kışkırtmasını göstermiş, bu bağlamda söz konusu görevlilerin derhal azledilip yerlerine yeni atamaların yapılmasını istemiştir. Ayrıca Nazım Paşa'nın beraberinde getirdiği komutan ve subayların da bu işte parmakları bulunduğu dair bazı işaretler olduğunu ancak bunlar hakkındaki

¹²² BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹²³ BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 1/1, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911). (Halil Bey bu telgrafi, Bağdat'taki Hafirizade Abdülkadir ve arkadaşlarının telgraflarına cevap olarak yazmıştır). Öte yandan *Tanin* Gazetesine göre Nazım Paşa lehinde yapılan gösteriler Hükümet'i oldukça rahatsız etmiş, Nazım Paşa hakkında ortaya atılan iddiaları güçlendirmiş ve görevden alınması kararının haklılığını ortaya koymuştur. *Tanin*, 913, 6 Mart 1327 (19 Mart 1911).

¹²⁴ BOA, *DH.MTV*, 32/22, lef. 2-70, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

nihai kararın gerekli tahkikatlar yapıldıktan sonra verilmesini istemiştir¹²⁵. Yusuf Paşa'dan gelen ilk bilgiler ışığında harekete geçen İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti, bu gösterileri beyhude çabalar olarak yorumlamış ve gerekenlerin yapılması hususunda Yusuf Paşa'ya geniş yetkiler vermiştir¹²⁶. VI. Ordu muntakasında yaşanan gelişmelere oldukça sert tepki gösteren Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Yusuf Paşa'nın telgraflarının ardından olayların daha fazla büyümemesi için ahaliyi Nazım Paşa lehinde gösteriler yapmaya zorlayan memurların derhal azledilmelerini ve azil kararına ilişkin resmi yazı ulaşıncaya kadar da işten el çektilmelerini emretmiştir¹²⁷.

Kendisinin dışında gelişen olayların ardından ilk kez bir açıklama yaparak suskunluğunu bozan Nazım Paşa, 18 Mart 1911'de Sadaret makamına göndermiş olduğu telgrafında; sıradan bir kabile reisine bile reva görülmeyecek, II. Abdülhamit döneminde bile eşine az rastlanır bir muameleye ve haksızlığa uğradığını söylemiş, kendisine yapılan kötü muameleden şikâyetçi olmuş, hiç olmazsa Bağdat'ta kalan özel eşya ve evrakının kendisine iade edilmesini istemiştir¹²⁸. Nazım Paşa'nın ilgili telgrafına ertesi gün cevap veren Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa; yapılan kötü muamelenin bir yanlış anlaşılardan kaynaklandığını, söz konusu özel eşya ve evrakın derhal kendisine iade edilmesi hususunda Dâhiliye Nezaretü'ne talimat verildiğini ifade etmiştir¹²⁹. Bu talimat üzerine Dâhiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe), aynı gün Bağdat Vilayeti'ne göndermiş olduğu emirle Nazım Paşa'nın şahsına ait eşya ve evrakın derhal kendisine teslim edilmesini, devletin saygın bir generali olan Nazım Paşa'nın şeref ve haysiyetinin ihlal edilmesine kesinlikle

¹²⁵ BOA, *DH.MTV*, 32/8, lef. 9, 4 Mart 1327 (17 Mart 1911).

¹²⁶ BOA, *DH.MTV*, 32/10, lef. 1/1, 3 Mart 1327 (16 Mart 1911).

¹²⁷ BOA, *DH.MTV*, 32/8, lef. 12, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911). Mahmut Şevket Paşa'nın ilgili yazısı üzerine Dâhiliye Nezaretü aynı gün Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bir yazı göndererek, Bağdat Polis Müdürü Kolağası Rıza Efendi'nin olaylar sırasında ahaliye teşvik ve telkinde bulunması ve Hükümet'i zaafa uğrattığı gerekçesiyle görevden alınması hususunda gereğinin yapılmasını emretmiştir. BOA, *DH.MTV*, 32/8, lef. 1/1, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911). Takip eden günlerde görevden alınan Gümrük İdaresi Müdürü Vefik Bey, yirmi kadar arkadaşıyla birlikte matbuata hücum ve yağma suçlarından mahkemeye sevk edilmişlerse de savcılığın talebi üzerine yargılanmalarına gerek görülmemiştir. BOA, *DH.MTV*, 32/19, lef. 2, 1/1, 29 Mart/9 Nisan 1327 (11 -22 Nisan 1911). Evrak hırsızlığı ile suçlanan Bağdat Umur-u Ecebiye Müdürü Aram Efendi azil kararını beklemeden istifa etmişse de istifa kararı kabul edilmemiştir. Ancak Aram Efendi onurunun kırıldığını söyleyerek görevine devam etmek istememiştir. BOA, *DH.MTV*, 32/17, lef. 2, 3, 24 Mart 1327 (6 Nisan 1911).

¹²⁸ Olayların üzerinden yaklaşık bir hafta geçmesine rağmen hala Bağdat'ta bulunan Nazım Paşa, söz konusu telgrafının devamında Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın isteği üzerine, 21 Mart 1911 Salı günü kentten ayrılacağını ifade etmiştir. Nazım Paşa'nın ilgili telgrafi için bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/9, lef. 2, 5 Mart 1327 (18 Mart 1911).

¹²⁹ İbrahim Hakkı Paşa'nın ilgili yazısı için bkz. BOA, *DH.MTV*, 32/9, lef. 3, 6 Mart 1327 (19 Mart 1911).

meydan verilmemesini istemiştir¹³⁰. Hükümet ile Nazım Paşa arasında yaşanan bu tatsızlıklara rağmen Meclis-i Vükelâ, bölgedeki aşiretler arasındaki sorunların çözümünde ve aşiret liderlerine tahsis edilecek yeni maaş miktarlarının belirlenmesi hususunda eski Vali Nazım Paşa'nın görüşlerine başvurmayı ihmal etmemiştir¹³¹.

Nazım Paşa'nın, 21 Mart 1911'de bölgeden ayrılmasının ardından Hükümet tarafından Paşa hakkında ortaya atılan iddia ve şikâyetleri araştırmak üzere Bağdat'a bir teftiş heyeti gönderilmiştir. Dâhiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe), Bağdat Vilayeti'ne göndermiş olduğu yazıyla söz konusu heyete gerekli her türlü yardımın yapılmasını ve rahat bir çalışma ortamı sağlanmasını istemiştir¹³². Heyetin çalışmaları sonucunda hazırlanan raporda; Nazım Paşa hakkındaki şikâyetlerin tahkik edildiği, Paşa'ya atfedilen suçlamaların bir kısmının asılsız olduğu, bir kısmının ise delil yetersizliği nedeniyle tam olarak aydınlatılmadığına kanaat getirildiği bu nedenle konuyla ilgili nihai kararın Meclis-i Vükelâ tarafından alınmasının uygun olacağı belirtilmiştir¹³³.

Nazım Paşa'dan sonra Bağdat Valiliği'ne vekâleten Ferik Yusuf Paşa getirilmişti. Yaklaşık üç ay kadar görev yapan Yusuf Paşa'nın yerine, 14 Haziran 1911'de İttihatçıların önde gelen isimlerinden Cemal Bey (Paşa) getirilmiştir. Selefi Nazım Paşa kadar olmasa da başarılı bir valilik dönemi geçiren Cemal Bey, Ağustos 1912 başlarında İttihatçı aleyhtarı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti ile anlaşmazlığa düşerek istifa etmiştir¹³⁴. Cemal Bey'den sonra atanan Zeki Paşa da yine iç siyasi çekişmeler nedeniyle, 17 Haziran 1913'de istifa etmek zorunda bırakılmıştır. Bağdat'ta daha önce Nazım Paşa için yapılan karşı gösteriler kısmen Zeki Paşa için de yapılmış ancak ilkinde Hükümet'in almış olduğu sert önlemlerin halkı yıldırması nedeniyle, bu tepkiler geniş çaplı olmamıştır¹³⁵. Zeki Paşa'dan sonra valilik görevine getirilen Cavid Paşa da yaklaşık bir buçuk yıl sonra siyasi gerekçe-

¹³⁰ BOA, *DH.MTV*, 32/9, lef. 1/1, 6 Mart 1327 (19 Mart 1911).

¹³¹ BOA, *MV*, 139/15, 28 Mart 1327 (10 Nisan 1911).

¹³² BOA, *DH.MTV*, 32/24, lef. 1, 2, 21 Haziran 1327 (4 Temmuz 1911); BOA, *DH.MTV*, 32/23, 14 Haziran 1327 (27 Haziran 1911); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 88. Dâhiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe), yapılacak soruşturmada *Beynennehrey Gazetesi* mensuplarının Nazım Paşa lehinde göndermiş oldukları telgrafların da dikkate alınmasını istemiştir. BOA, *DH.MTV*, 32/23, 14 Haziran 1327 (27 Haziran 1911).

¹³³ BOA, *DH.MTV*, 32/27, lef. 2/1, 3, 5 Eylül 1327 (18 Eylül 1911); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 88.

¹³⁴ Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 98.

¹³⁵ BOA, *DH.MTV*, 32-2/43, 4 Haziran 1329 (17 Haziran 1913).

lerle görevden alınmıştır¹³⁶. 29 Aralık 1914'te İttihatçı Sait Halim Paşa Hükümeti döneminde yeniden Dâhiliye Nazırı olan Talat Bey'in önerisiyle Musul Valisi Süleyman Nazif Bey, Bağdat Valiliği'ne atanmıştır¹³⁷. Ancak Süleyman Nazif Bey, 6 ay gibi kısa sürede anlaşılabilen bir nedenle Meclis-i Vükelâ kararıyla görevinden azledilmiştir. Onun yerine Irak Kumandanı Nurettin Paşa tayin edilmiştir¹³⁸. Yaklaşık beş ay sonra Nurettin Paşa da azledilmiş, yerine 7 Ocak 1916'da İttihatçıların önde gelen isimlerinden Halil Bey (Paşa) getirilmiştir¹³⁹. Halil Bey, Bağdat'a atanan son Osmanlı valisi olmuş, zira 1917 başlarında bölge İngilizlerin kontrolü altına girmiştir¹⁴⁰.

Sonuç ve Değerlendirme

1- Günümüzde Irak'ta yaşanan ve Türkiye'yi de yakından ilgilendiren belirsizlik ve kargaşanın kaynağı, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından bölgede yoğun olarak görülmeye başlanan ve artarak devam eden casusluk, misyonerlik, Kürt-Arap eşkıyalık hareketlerine dayanmaktadır.

2- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin olduğu II. Meşrutiyet Dönemi'nde başta Bağdat olmak üzere, Irak bölgesindeki bütün vilayetlere gönderilecek vali ve ordu kumandanları özenle seçilmiş ve oldukça geniş yetkilerle donatılmışlardır.

3- Güçlü kişiliği ve adilane yönetim tarzı ile Nazım Paşa, bölgede uzun yıllardır görülen otorite boşluğunu doldurmayı başarmış, yerleşik-göçebe urban ile Arap-Kürt aşiretlerinin birbirleriyle ve devletle olan sorunlarını çözmeye çalışmış, Gayr-i Müslim tebaaya hoşgörüyle yaklaşmış, bu sayede kendisinden evvel Bağdat'a gelen valilerin hiç birisinin gerçekleştiremeye muvaffak olamadığı huzur ortamını tesis etmeyi başarmıştır.

4- Bağdat Vilayeti'nde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte oluşan belirsizlik ortamının etkisiyle ortaya çıkan, yaklaşık iki yıl boyunca Müslüman ve Gayr-i Müslim ayırt etmeksizin bölge halkının can, mal ve ırzına tasallut eden Barzan, Dilim, Şammar, ve Hemund gibi Kürt-Arap aşiretler tarafın-

¹³⁶ BOA, *DH.MTV*, 37/8, lef. 12, 14, 16, 8 Mayıs/28 Temmuz 1330 (21 Mayıs/10 Ağustos 1914).

¹³⁷ BOA, *İMM*, lef. 1,2,3, 16 Kanun-ı evvel 1330 (29 Aralık 1914).

¹³⁸ Şuayıp Karakaş, *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988, s. 90-92.

¹³⁹ BOA, *İMM*, lef. 1, 25 Kanun-ı evvel 1331 (7 Ocak 1916).

¹⁴⁰ Taylan Sorgun, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kamer Yay., İstanbul 2003, s. 132-140.

dan gerçekleştirilen eşkıyalık hareketleri, Nazım Paşa'nın kısa sürede almış olduğu tedbirler sayesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır.

5- Irak bölgesinde yaşanan söz konusu eşkıyalık hareketleri milliyetçi bir başkaldırı olayından ziyade, tamamen yağma ve çapul hareketi olarak değerlendirilmelidir.

6- Nazım Paşa'nın Irak bölgesinde bütün unsurları kucaklayan ve hoşgörüle yaklaşmayı ilke edinen başarılı yönetim anlayışı, günümüzde bölgede yaşanan kargaşa ve belirsizlik ortamının önlenmesi hususunda ciddi bir model olarak dikkate alınmalıdır.

7- Nazım Paşa bölgedeki aşiretleri kazanmak, eşkıyalara destek olmalarını engellemek ve devlet-millet dayanışmasını sağlamak amacıyla aşiret liderlerinin belirlenmesinde ve seçiminde etkin rol oynamış, hatta aşiret liderlerine devlet tarafından maaş bağlanılmasını sağlamıştır.

8- Nazım Paşa, yıllardır ihmal edilmiş olan bölgede imar, iskân, ticari ve zirai faaliyetlerin artırılması yönünde kapsamlı bir kalkınma hamlesi başlatmıştır. Bu doğrultuda yeni okullar, hastaneler, kışlalar, ordugâhlar inşa ettirmiş, ziraatı yaygınlaştırmış, Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki seyrü sefaini canlandırmıştır. Yaklaşık 16 ay gibi çok kısa süre içerisinde gerçekleştirilmiş olan bu hamleler bölge halkı tarafından şükranla karşılanmıştır. Nazım Paşa bu yüzden Midhat Paşa'nın ardından Bağdat'ta en fazla sevilen vali olmuş ve halk arasında *Nazım el-Irak* lakabıyla anılmıştır.

9- Nazım Paşa'nın en dikkat çekici icraatlarından birisi de bölgede özellikle İngiltere tarafından gerçekleştirilen emperyalist faaliyetlere karşı açıkça tavır alması olmuştur.

10- Başarılı bir vali olarak dikkat çeken Nazım Paşa, II. Meşrutiyet döneminde yaşanan iç siyasi çekişmeler ve hesaplaşmalar nedeniyle görevinden azledilmiştir.

11- Nazım Paşa'nın haksız yere azledilmesi üzerine Irak'ta yaşayan Müslüman ve Gayr-i Müslim bütün unsurlar Osmanlı Tarihi'nde eşine az rastlanır bir sosyal tepki örneği göstermişlerdir. Azledilme olayı üzerine Bağdat'ta toplanan yaklaşık 50.000 kişinin Nazım Paşa lehinde gösteriler düzenlemesi, nümayişlerde bulunması ve İstanbul'a protesto telgrafları göndererek valilerinin görevde kalması amacıyla adeta yalvarışta bulunmaları, kıskırtma sonucu gerçekleştirilmiş basit bir eylem olarak değil, Bağdat'ta bu tarihe kadar görülen en büyük sivil toplum hareketi olarak değerlendiril-

melidir. Ayrıca bu hareket bölge halkının hassasiyetini göstermesinin yanı sıra Osmanlı toplumunda Meşrutî sistemle birlikte görülmeye başlanan demokratikleşme çabalarının olumlu bir sonucu olarak da değerlendirilmiştir.

12- Nazım Paşa'nın azledilmesinden sonra, Bağdat'ta istikrar bir türlü sağlanamamış, yeni atanan valiler de II. Meşrutîyet döneminin kronikleşen hastalığı haline gelen ve adeta bir kan davası haline getirilen iç siyasi çekişmelerin kurbanı olmuşlardır.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

(Belgelerin yalnızca dosya ve klasör numaraları belirtilmiş olup, iç gömlek numaraları metin içerisinde verilmiştir.)

DH.MUİ: 1-3/60, 1-6/6, 1-4/6, 1-9/27, 1-9/40, 1-10/24, 1-10/37, 1-2/73, 1-2/82, 1-3/27, 1-3/59, 1-4/6, 1-6/6, 1-10/16, 1-10/29, 1-10/37, 1-10/39, 1-11/15, 1-11/19, 1-11/37, 12-3/21.

DUİT: 4/11-1,

MV: 171/60, 134/53, 139/15, 140/85, 159/67,

İDH: 2 Haziran 1325 (15 Haziran 1909), 12 Teşrin-i sâni 1325 (25 Kasım 1909).

DH.MTV: 32/8, 32/9, 32/10, 32/17, 32/19, 32/22, 32/23, 32/24, 32/27, 32-2/43, 37/8,

HR.SYS, 95/24, 1 Ocak 1911.

İMM, 14 Rebiülevvel 1329 (15 Mart 1911), 25 Kanun-ı evvel 1331 (7 Ocak 1916), 16 Kanun-ı evvel 1330 (29 Aralık 1914).

B- Gazete ve Dergiler

L'Illustration, Sa. 249, 1 Şubat 1913, s. 85.

Peyam, 1591, 10 Haziran 1914.

Servet-i Fünûn, 1029, 1 Şubat 1326 (14 Şubat 1911).

Tanin, 913, 6 Mart 1327(19 Mart 1911).

C- Salnâmeler

Bağdat Vilayet Salnâmesi 1325(1909).

Bağdat Vilayet Salnâmesi 1329(1913).

D- Hatıralar, Tetkik Eserler ve Makaleler

ADIVAR, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, İstanbul 2004.

AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yay., İstanbul 1995.

AKŞİN, Sina, *İttihat ve Terakki ve Jön Türkler*, İmge Yay., Ankara 1998.

_____, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara 1970.

ARTUÇ, Nevzat, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008.

_____, “Bir Darbenin Gerçek Öyküsü: 1913 Bâb-ı Âli Baskını”, *SDÜFEFSBD*, Sa. 10, Isparta 2004.

_____, “İttihat ve Terakki'nin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki Panislamizm Politikalarına İlişkin Şekip Arslan'ın Yayınlanmamış Mektupları”, (Abdurrahman Uzunlaşan'la birlikte), *SDÜFEFSBD*, Sa. 11, Yıl: 2004, s. 39-52.

BAYAR, Celal, *Ben De Yazdım*, C. III, Sabah Gazetesi Yay., İstanbul 1997.

BİLGİN, Sıraç, *Barzani*, Fırat Yay., İstanbul 1992'den naklen [http:// www.aksiyon.com](http://www.aksiyon.com).

HARİCİYE NEZARETİ, *Bağdat Meselesi*, İstanbul 1334.

İNAL, İ. Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, C. VII, İstanbul 1965.

KARAKAŞ, Şuayıp, *Süleyman Nazif*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

KUTLAY, Naci, *İttihat ve Terakki ve Kürtler*, Beybun Yay., Ankara 1992.

MARUFOĞLU, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yay., İstanbul 1998.

- MENTEŞE, Halil, *Halil Menteşe'nin Anıları*, (Giriş: İsmail Arar), İstanbul 1986.
- “Nazım Paşa” mad., *Meydan Larousse*, C. IX, İstanbul 1990.
- UŞAKLIGİL, H. Ziya, *Saray ve Ötesi Son Hatıralar*, İstanbul 1965, s. 325.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflası İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, (Sad. Ahmet Eryüksel), İstanbul 1991.
- TUNAYA, T. Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, III, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- ÖKE, Mim Kemal, *Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, İz Yay., İstanbul 1999.
- SORGUN, Taylan, *İttihad ve Terakki'den Cumhuriyet'e Halil Paşa Bitmeyen Savaş*, Kamer Yay., İstanbul 2003.
- WALLACH, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985.